

บทที่ ๔

สารคดีชีวประวัติและอัตชีวประวัติ

ศาสตราจารย์คุณรัฐจวน อินทรกำแหง กล่าวถึงสารคดีประเภทนี้ว่า “เป็นสารคดีที่ให้ความรู้ (Knowledge) ให้เรื่องราว (information) ให้ความจรรโลงใจ (inspiration) หรือพูดว่าให้ power คือมีอำนาจโน้มน้าวใจผู้อ่านให้มีความคิดคล้อยตามด้วยก็ได้” ดังนั้น สารคดีประเภทนี้เป็นที่นิยมอ่านอย่างยิ่ง เพราะนอกจากจะให้ความเพลิดเพลินแล้ว ยังให้ข้อคิด กำลังใจ อันเป็นประโยชน์เฉพาะคนแก่ผู้อ่านอีกด้วย

สารคดีเกี่ยวกับประวัติบุคคลเช่นนี้แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

สารคดีอัตชีวประวัติ เป็นประวัติชีวิตและเรื่องราวของผู้เขียน เจ้าของประวัติชีวิตเขียนเรื่องราวของตนเอง หรือเล่าเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับประวัติชีวิตของตนเอง เช่น **ชีวประวัติของข้าพเจ้า** เขียนโดย มหาตมะ คานธี แพลโดย กรูณา กุศลาลัย เป็นหนังสือแปลที่มีคนนิยมมากตลอดมา **อัตชีวประวัติขององค์ทะไลลามะ อัครดาบในการลี้ภัย** แพลโดย ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ ัญญเสนา ฯลฯ ส่วนหนังสือที่นักเขียนไทยเขียนเอง ได้แก่ **ความทรงจำ** ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ **เกิดวังปารุสก์** ของ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ **โครงการลูกในตู้** ของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช **ความอ้างว้างและความอัมพาต** ของ ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ **พื้นความหลัง** ของ พระยาอนุমানราชชน **เด็กคลองบางหลวง** ของ กาญจนาคพันธ์ (ขุนวิจิตรมาตรา) **ฝันร้ายของข้าพเจ้า** ของ พระยาศราภย์พิพัฒน์ **ชีวิตห้าแผ่นดินของข้าพเจ้า** ของ พลโทประยูร ภมรมนตรี **๕๕ ปีในชีวิตของข้าพเจ้า** ของ ประทีป คล่องตรวโรจ **ชีวิตเหมือนฝัน** ของ คุณหญิงมณี มณีวีรสาร **ชีวิต่าเอง** ของ พล.ต. จำลอง ศรีเมือง **ชีวิตที่เลือกไม่ได้** ของ กรูณา กุศลาลัย **ทกรอบแห่งชีวิต** ของ คุณหญิงคินธุการภักดี **แม่ฉัน** ตายน้ำที่ผันเปลี่ยนของ เคือนใจ ศีเทศน์ เป็นต้น

ในปัจจุบัน ความนิยมเรื่องการเขียนสารคดีอัตชีวประวัติมีมากขึ้น บุคคลผู้ประสบความสำเร็จทางธุรกิจการงาน หรือในทางตรงกันข้ามผ่านพ้นอุปสรรคขวากหนามในชีวิตมาอย่างสะบักสะบอม มักจะถ่ายทอดเรื่องราวชีวิตของตนไว้ให้คนรุ่นหลังได้รับทราบ เจ้าของชีวิตมักจะเขียนเรื่องราวของตนเอง เช่น **พันพวงพาม** ของ อำนวย วีรวรรณ **ชีวิตผู้กล้า** ของบุญล ประจวบเหมาะ **วิถีชีวิตของอนันต์** ของ อนันต์ อนันตกุล **ด้านเรดของชีวิต** **ด้านที่สองของคนคนตรี** ของ แอ็ค การาบาว (ชินขง โอภากุล) เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีหนังสือชีวประวัติที่เขียนในรูปของอัตชีวประวัติ หมายความว่า เจ้าของประวัติขอให้บุคคลอีกผู้หนึ่งเรียบเรียงอัตชีวประวัติจากคำบอกเล่าของเจ้าของประวัติเอง ผู้เรียบเรียงจะใช้ถ้อยคำ

ราวกับเจ้าของประวัติเป็นผู้เขียนเอง คือใช้สรรพนามบุรุษที่ ๑ แทนตัวเอง ตัวอย่างหนังสือประเภทนี้ เช่น **ทักษิณ ชินวัตร ตาตุ่ควา เท้าคิดดิน** เรียบเรียงโดย วัลยา เป็นต้น

สารคดีชีวประวัติ เป็นเรื่องเกี่ยวกับประวัติบุคคลอื่น อาจจะมีชีวิตอยู่หรือเสียชีวิตไปแล้วก็ได้ อาจจะเป็นประวัติบุคคลเดียว หรือเป็นหนังสือรวมประวัติชีวิตของบุคคลต่าง ๆ ก็ได้ อาจจะมีผู้เขียนคนเดียวทั้งเล่มหรือมีบุคคลหลายคนเขียนถึงเจ้าของประวัติชีวิตคนใดคนหนึ่งก็ได้ หนังสือชีวประวัติที่รู้จักกันดี ก็คือหนังสืองานศพ หนังสือกรบรอบอายุ หรือหนังสือจัดทำเป็นที่ระลึกถึงบุคคลนั้น ๆ เป็นต้น หนังสือประเภทนี้เป็นที่นิยมกันมากจนถึงปัจจุบัน เพราะนอกจากผู้อ่านจะได้รับความบันเทิงใจแล้ว หนังสือบางเล่มยังสามารถใช้ประโยชน์เป็นหนังสืออ้างอิงเพื่อการค้นคว้าข้อมูลทางวิชาการได้อีกด้วย จะเห็นได้ว่าสารคดีชีวประวัติมีอยู่มากมาย หนังสือพิมพ์ นิตยสาร วารสารต่าง ๆ จะมีคอลัมน์สัมภาษณ์บุคคลในวงการต่าง ๆ อยู่เป็นประจำทุกเล่ม เพราะเป็นคอลัมน์ที่คนให้ความสนใจมากที่สุดคอลัมน์หนึ่ง

ตัวอย่างของสารคดีชีวประวัติที่ตีพิมพ์เป็นเล่มแล้ว อย่างเช่น

พระราชประวัติของพระมหากษัตริย์และพระประวัติพระราชวงศ์ ได้แก่ **เจ้าฟ้าประชาธิปก ราชนัด ผู้นิราศ** โดย นายหนหวย **สมเด็จพระศรีสวรินทราบรมราชเทวี พระพันวษาอัยยิกาเจ้า, พระราชวังหลัง, เจ้าพิมาย, แผ่นดินที่สาม** ของ สมภพ จันทระประภา **พระประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ** ของ สุจริต ถาวรสุข **หกเจ้าพระยา, ๑๑ เจ้าพระยา, พระนางเรือล่ม** ของ อัญญา สุทธิสงคราม **เฟรนด์ชิพมหาราช, คาวัวร์, ฮันนิบาล, คัทรีนมหาราชินี, เมดฮัน, เจ้าชีวิต** **สยามยุคก่อนประชาธิปไตย** ของ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ **๘๐ พรรษาแม่ฟ้าหลวง** ของ คุณหญิงเทพิน วงศ์วิทยา **นักวัฒนธรรมไทยระดับโกลด์** โดย ประกาศ วัชรภรณ์ **พระศุภพรณค้อยา** จาก **ตำนานผู้หน้าประวัติศาสตร์** ของ ดร. สุเนตร ชุตินทรานนท์ เป็นต้น

ประวัตินักเขียน ได้แก่ **ชีวิตและงานของอุษียรโกเศศ** ของ ประพัฒน์ ศรีมรงค์ **ทำเนียบนักประพันธ์, ชมนักเขียน, นักเขียนและนักหนังสือพิมพ์** ของ ประกาศ วัชรภรณ์ **๑๐๐ ปี ชิต บุรทัต** ของ อาจิม จันทรมิตร และช่วย ชุนเพิ่ม **ชีวิตและงานของ ผ. ธรรมยศ** ของ “อสิขาร” **๘๐ เถอดบุตร** ของ พิมพ์วัลย์ เสดบุตร **เทียนวรรณ และ ก.ศ.ร. อุทตถ** ของ ดร. รัชอนันต์ สมุทวณิช **ก.ศ.ร. อุทตถ** ของ มนัญญา ชนะภูมิ **รวมชีวิตและผลงานของ ม.ร.ว. นิมิตร์มงคล นวรัตน์, ฉะครชีวิตเจ้าชายนักประพันธ์** **ม.อ. อาตาศันติง รัตพันธ์, นักค้นคนกล้า อ. อุตากร, ขนฮันทางชีวิตแฉวงทา มาลา คำจันทร์** โดย อรสม สุทธิสาคร **หมักฉีกอง, นักเขียนในอดีต, นักเขียนในอดีต ๒, อรรพรณ** **อดตามศอด** **ชาชาติอาษาโนนแห่งวงวรรณกรรม** ของ กวิศ สารคาม (มรงค์ จันทรเรือง) **รงค์ วงษ์สวรรค์ ย่นริง** **งานของเขาในความนึกของคนอื่น** (ผู้เขียนหลายคน) **สาขอบ** **ชีวิตและงานของผู้แต่งอนคินยาธ “ผู้ชนะสิบทิศ”** ของ ส. พถายน้อย **คืออุทฉีกอง** ของ วิภาศ มณีวัค **นักเขียนไทยใน “สวนหนังสือ”** อาจิม จันทรม

พร ๑๐๐ **นักประพันธ์ไทย** ของ ผ.ศ. ประทีป เหมือนนิล เป็นต้น

ประวัตินักธุรกิจ ได้แก่ **อุณาวากลางมหาสมุทร** ของ คุณหญิงจำนงศรี รัตนิน หาญเจนลักษณ์ **อานันท์ ปันยารชุน** ของ ประสาร มฤคพิทักษ์และคณะ **ปกอกเปลือก...อานันท์ ปันยารชุน** ของ ชลธิศ อาจมณภาพและผู้ร่วมขบวนการ **ทักษิณ ชินวัตร อัศวินคลื่นลูกที่สาม** โดย สรกล อุดลขานนท์ เป็นต้น

ประวัตินักเขียน ได้แก่ **กิตติวิถุกทุ่ง : ไทบุญ บุตราชัน** เรียบเรียงโดยวัฒน์ วรรณยางกูร **จากดวงใจ** โดยศศิธร, จ. มงคลขจร, สาทิส **อาจารย์คิดกับลูกศิษย์** รวมข้อเขียนของศิลปินศิลปิน นีพนธ์ ขำวิไล บรรณาธิการ เป็นต้น

ประวัตินักคิดสำคัญ ได้แก่ **ชีวิตพิศดารของตั้งเตี้ยผิง** **ชีวิตพิศดารของซูฮาร์โต** **ชีวิตพิศดารของ ออง ซาน ซู จี** และ **บิลล์ คลินตัน - โทนี แบลร์ ตอนที่เบิ้มผู้นำโลก** โดย วิลาศ มณีวัต

ประวัตินักคิดทั่วไป ได้แก่ **ต้นดอกไม้** **ชีวิตจริงในหุบมีคของหญิงไทย, ยังมีดอกไม้ในอรุณ**, **ชีวิตรักนวลฉวี**, **ดอกไม้ของชาติ** (ประวัตินิเวศ ๑๑ นางสาวไทยยุคแรก) และ **มือปืน** เรียบเรียงโดย อรสม สุทธิสาคร

หนังสืองานศพ เช่น **ชั่วชีวิตหนึ่ง** หนังสือที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ ก. สุรางคนางค์ ศิลปินแห่งชาติ สาขาวรรณศิลป์ และ **สง่า อารัมภีร์** หนังสือที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ สง่า อารัมภีร์ ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (เพลงไทยสากล)

สารคดีชีวประวัติ บางเล่ม อาจจะเน้นการศึกษาวิเคราะห์ปรัชญาความคิดและบทบาทของบุคคลผู้นั้นต่อสังคมและคนรุ่นหลังมากกว่าการศึกษาประวัติชีวิต เช่น **ศึกษาบทบาทและความคิดของอาจารย์ป๋วย อึ๊งภากรณ์** และวิเคราะห์ **๔ ปัญญาชนสยาม** โดย วิทยากร เชียงกุล

มีพัฒนาการของการเขียนชีวประวัติในลักษณะผสมผสานความเป็นสารคดีและนวนิยายเข้าด้วยกัน นั่นคือมุ่งสะท้อนข้อเท็จจริงในเรื่องราวชีวิตของเจ้าของประวัติ แต่ในขณะที่เดียวกันใช้กลวิธีการเขียน นวนิยายในการสร้างเจ้าของชีวิตและบุคคลที่เกี่ยวข้องให้เป็นตัวละครที่มีชีวิตชีวา มีมิติลึกทางอารมณ์และความคิด มีการใช้บทสนทนาเพื่อดำเนินเรื่อง มีการสร้างฉากบรรยากาศเพื่อให้เกิดมิติของเวลาและสถานที่ การสร้างผู้เล่าเรื่องโดยแทนที่ผู้เรียบเรียงชีวประวัติจะเป็นผู้เล่าเรื่อง กำหนดให้ผู้ใกล้ชิดกับเจ้าของประวัติเป็นผู้เล่าเรื่อง เป็นต้น ตัวอย่างของการเขียนชีวประวัติแนวใหม่นี้ คือ **ดอทั้งดวงแก้ว** เรียบเรียงโดย สุจิตรา จันทร์เภา ตามความต้องการของคุณอนันต์ ลีตระกูล เพื่อเป็นที่ระลึกในงานศพของคุณอรรัตน์ ลีตระกูล ผู้เป็นภรรยา

ส่วนข้อเขียนที่นำชีวประวัติข้ามพรมแดนจากสารคดีไปสู่นบันเทิงคดีเต็มรูปแบบก็มี เช่น นวนิยายเรื่อง **ประชาธิปไตยบนอำนาจ** ของ วินทร์ เลียววาริณ **พระที่นั่งสุวรรณกัลยา** ของ กาญจนา นาคันนันทน์ **ดวงจันทร์ที่อาดไป** ของ บินหลา สันกาลาคีรี (ประวัตินุ่่มทวง ดวงจันทร์) **เจ้าใจ** ของ

ก๊กเคช กัณตามระ (พระราชประวัติสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง) และ **ราตรีประดับดาว** ของ ว. วินิจฉัยกุล (ประวัติของพระยาวิเศษสิงหนาท) เป็นต้น

นอกจากเรียนรู้ประวัติชีวิตและผลงานความสามารถของเจ้าของประวัติชีวิตแล้ว การอ่านสารคดีชีวประวัติและอัตชีวประวัติ ยังมีประโยชน์อีกหลายประการ เช่น

๑. ได้เรียนรู้เรื่องราวทางประวัติศาสตร์ การเมือง วัฒนธรรม ฯลฯ อันเป็นบริบททางสังคมที่ผู้เขียนกล่าวไปพร้อมกับประวัติชีวิตของบุคคล

๒. เรียนรู้หลักการหรืออุดมคติในการดำเนินชีวิตของเจ้าของประวัติ อันมีคุณค่าในฐานะเป็นแบบอย่างแก่ผู้อ่านในทางใดทางหนึ่ง

๓. เรียนรู้ความสำเร็จและความล้มเหลว อุปสรรคและปัจจัยไปสู่ความสำเร็จ ของเจ้าของประวัติ เพื่อเป็นบทเรียนและประสบการณ์ชีวิต ทำให้เข้าใจธรรมชาติชีวิต เป็นกำลังใจหรือเป็นเครื่องสังวรณ์เตือนใจได้

เกิดวังปารุสก์ สมัยสมบูรณาญาสิทธิราช**

พระนิพนธ์ของพลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ซึ่งเป็นพระโอรสองค์เดียวของจอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ พระโอรสองค์ที่ ๔๐ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และองค์ที่ ๔ ในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ส่วนพระมารดาของพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์เป็นผู้หญิงชาวรัสเซียชื่อ คัทริน เดสนิตสกี เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถไปศึกษาวิชาการทหารที่ประเทศรัสเซีย ซึ่งขณะนั้นพระเจ้านิโคลาสที่ ๒ จักรพรรดิราชสมบัตินั้นดำรงราชสำนักรัสเซีย และทรงมีพระประสงค์จะให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่งพระราชโอรสพระองค์ใดพระองค์หนึ่งไปศึกษาเล่าเรียนที่รัสเซีย เช่นเดียวกับที่ทรงส่งพระราชโอรสไปศึกษาที่อังกฤษ ฝรั่งเศส และเยอรมัน เมื่อครั้งที่พระเจ้าจักรพรรดิ นิโคลาสที่ ๒ แห่งรัสเซียยังดำรงพระยศเป็นพระยุพราช ได้เคยเสด็จมาประพาสเมืองสยาม และสนิทสนมเป็นอันมากกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

มูลเหตุที่ทรงนิพนธ์

พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงนิพนธ์ไว้ในคำนำตอนหนึ่งว่า

“ถึงข้าพเจ้าเองจะมีได้ทำอะไรที่เป็นประโยชน์ก็จริง แต่ชีวิตของข้าพเจ้าก็เห็นว่าแปลกอยู่บ้าง ข้าพเจ้าได้มีกานนิคมในตระกูลซึ่งมีประวัติอันภาคภูมิใจใกล้ชิดกับประวัติของชาติ ในเมื่อเด็ก ๆ ข้าพเจ้าได้เห็นภาพชีวิตในวังหลวง ในวังเจ้านายต่าง ๆ ได้เห็นพิธีและได้ใกล้ชิดกับขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ได้เคยอยู่โรงเรียนนายร้อยสมัย ๒๕ ปีมาแล้ว ของเหล่านี้ส่วนมากก็นับแต่จะสูญหายไปทุกวัน ฉะนั้นของเหล่านั้นจะดีหรือไม่ก็ตาม ถ้าผู้ที่เคยพบเคยเห็น จะได้บันทึกไว้บ้างแล้ว ก็ย่อมจะเป็นประโยชน์ แก่ผู้ที่จะเรียบเรียงประวัติศาสตร์ของชาติต่อไปภายหน้าบ้างไม่มากก็น้อย รวมทั้งที่ข้าพเจ้ามีโอกาสพบคนใหญ่คนโตในเมืองไทยอย่างใกล้ชิดมิใช่น้อย ส่วนที่เมืองนอกก็เหมือนกัน ข้าพเจ้าก็ได้เคยพบเคยเห็นผู้คน และชีวิตบางอย่างที่คนไทยได้มาเล่าเรียนหรือมาอยู่ที่เมืองนอก มิได้มีโอกาสได้พบเห็นเช่นเดียวกัน” (พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, ๒๔๕๒ : คำนำในการพิมพ์ครั้งแรก)

ในระหว่างสงคราม พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงแต่งหนังสือเล่มหนึ่งเป็นภาษาอังกฤษชื่อ Brought Up In England ได้รับการต้อนรับจากผู้อ่านและนักวิจารณ์อย่างดีพอใช้ จึงทรงเห็นว่าจะแปลตรงเป็นภาษาไทยคงจะไม่เหมาะ เพราะทรงตั้งใจแต่งให้คนต่างประเทศอ่าน ข้อมมีข้ออธิบายต่าง ๆ มากมายเกี่ยวกับเรื่องของคนไทย ซึ่งคนไทยทั้งหลายทราบคืออยู่แล้ว แทนที่จะแปลจึงทรงพระนิพนธ์เรียบเรียงขึ้นใหม่จากเค้าโครงเรื่องเดิม เป็นเรื่อง **เกิดวังปารุสก์**

ในการจัดพิมพ์ครั้งหลัง ได้จัดพิมพ์โดยแบ่งหนังสือเป็น ๒ เล่ม คือ **เกิดวังปารุสก์ สมัยสมบูรณาญาสิทธิราช** และ **เกิดวังปารุสก์ สมัยประชาธิปไตย** ในที่นี้นำมาศึกษาเพียงเล่มเดียว

เนื้อหาของเกิดวังปารุสก์

หนังสือเรื่องเกิดวังปารุสก์ สมัยสมบูรณาญาสิทธิราช เป็นพระประวัติของพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ โดยทรงเล่าตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่งเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถไปศึกษาวิชาทหารที่ประเทศรัสเซีย ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ หลังจากที่ส่งไปศึกษาเล่าเรียนในประเทศอังกฤษแล้วเมื่อปี ๒๔๓๘ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถและนายพุ่ม นักเรียนไทยที่ได้ทรงคัดเลือกให้ไปเล่าเรียนพร้อมกันจบการศึกษาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ เป็นนายทหารสัญญาบัตรเข้ารับราชการในกองทัพบกุธเซีย ประจำกรมทหารม้าสูสซาร์ของพระเจ้าจักรพรรดิ ต่อมาได้ศึกษาในชั้นสูง คือโรงเรียนนายทหารฝ่ายเสนาธิการเป็นเวลา ๒ ปีจนจบการศึกษาใน พ.ศ. ๒๔๔๘ พระจักรพรรดิทรงแต่งตั้งเป็นนายพันเอกพิเศษแห่งกองทัพบกุธเซีย และเป็นนายทหารพิเศษในกรมทหารม้าสูสซาร์ของออสเตรีย พร้อมทั้งได้รับพระราชทานสายสะพายตราแซนด์ อันเดรย์ อันเป็นตราสูงสุดของประเทศรัสเซียในสมัยนั้น ในระหว่างศึกษาอยู่ที่รัสเซีย ทรงพบรักกับนางสาวคัทริน เดสนิตสกี และทรงสมรสอย่างเงียบ ๆ โดยไม่ได้ขอพระบรมราชานุญาต เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ทรงพาแห่มัคัทรินมาพำนักอยู่ลึงคโปร์ ส่วนพระองค์เสด็จเข้ามาเมืองไทย พักอยู่ที่วังปารุสก์วัน จนมีข่าวลือร่ำมาถึงกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถามอย่างเห็นเป็นเรื่องจำข้น แต่เมื่อทรงทูลตอบก็ทำให้ทรงประหลาดใจเพราะทรงคาดไม่ถึง เมื่อเรื่องราวไม่เป็นความลับอีกต่อไป เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ทรงให้แห่มัคัทรินเดินทางเข้ามายังกรุงเทพฯ หลังจากข่าวแพร่หลาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระศรีพัชรินทราบฯ ทรงกริ้วอย่างมาก ทรงตัดเงินเดือนจากพระคลังข้างที่ แต่ต่อมาทรงหายกริ้วโดยเฉพาะเมื่อพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ประสูติ แม้จะยังไม่ทรงรับพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์เป็นพระนัดดาอย่างเปิดเผยแต่ก็โปรดฯ ให้เฝ้าหลายครั้ง แต่โปรดฯ พระราชทานของขวัญที่ต้องการ คือ กระบี่ซึ่งเป็นของจำลองใช้ตัดกระดาษแต่เหมือนกระบี่ของกองทัพไทยทุกประการ และมีแม่กลบสำหรับขี่ หลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงเติบโตขึ้นในวังปารุสก์อย่างอบอุ่นท่ามกลางพระญาติวงศ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับแห่มัคัทรินเป็นหม่อมห้ามชั้นสะใภ้หลวง มีนามว่า แห่มัคัทริน ณ พินธุโลก ได้รับพระราชทานตราจุลจอมเกล้าฝ่ายในชั้นสอง พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงเล่าถึงชีวิตในวัยเด็ก การศึกษาในโรงเรียนนายร้อย การนับถือศาสนา การเที่ยวเตร่ในหัวเมือง เรื่องราวของพระญาติวงศ์ต่าง ๆ ฯลฯ

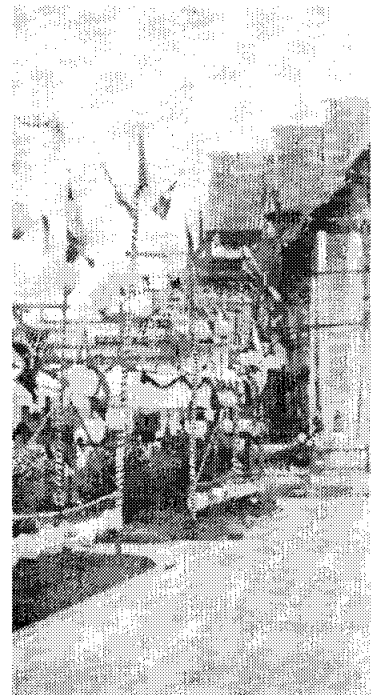
เหตุการณ์ที่เป็นความทุกข์เศร้าในชีวิตเพราะความพลัดพรากเกิดเป็นครั้งแรกเมื่อพระมารดาเดินทางไปท่องเที่ยวที่ประเทศญี่ปุ่นและแคนาดาเพื่อรักษาสุขภาพกายและใจประมาณเกือบ ๒ ปี เมื่อกลับมาที่ดิน

ทางจากไปเป็นการถาวรเพราะหย่าขาดจากเจ้าฟ้าจักรพงษ์ เนื่องจากระหว่างไปต่างประเทศ หม่อมกัทริน ได้ข่าว่าเจ้าฟ้าจักรพงษ์ทรงสนิทสนมกับหม่อมเจ้าหญิงชวลิตโอภาส ธิดากรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ไม่ได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงเสกสมรสกับ ท่านหญิงชวลิต จนสมเด็จพระศรีพัชรินทราบฯ สวรรคต เจ้าฟ้าจักรพงษ์จึงทรงรับท่านหญิงชวลิตฯ มาเป็น ซายอยู่ที่วังปารุสก์ หลังงานถวายพระเพลิงสมเด็จพระศรีพัชรินทราบฯ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ พร้อมด้วยท่าน หญิงชวลิตฯและพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์เสด็จไปพักผ่อนที่ประเทศสิงคโปร์ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ สิ้นพระชนม์ ที่นั่นด้วยพระโรคนิวมอเนีย

หลังงานพระเมรุเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ แล้ว พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์เดินทางไปศึกษาที่อังกฤษ ทรง ประทับอยู่ที่อังกฤษเพื่อศึกษาภาษาอังกฤษ แล้วเข้าเรียนที่โรงเรียนแฮร์โรว์ จากนั้นเข้าศึกษาที่วิทยาลัย ตรีนิดี มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงเล่าเรื่องราวการใช้ชีวิตในต่างประเทศ การ ศึกษา การเที่ยวเตร่ และความสนิทสนมกับพระญาติวงศ์อย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะทูลหม่อมมาเอี้ยคน้อย ซึ่งต่อมาขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระองค์เจ้าอภิศสรวงศ์ ซึ่ง เรียนที่มหาวิทยาลัยเดียวกัน พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงศึกษาอยู่ที่อังกฤษเป็นเวลาเกือบ ๑๐ ปี ได้รับ ปริญญาตรี เกียรตินิยมอันดับสอง สาขาวิชาประวัติศาสตร์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๓ จึงทรงเดินทางกลับ เมืองไทย จากนั้นก็ทรงกลับไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษอีกจนได้ปริญญาโท ในปี พ.ศ. ๒๔๗๗ หลัง จากทรงกลับไปอังกฤษไม่นาน เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ ในเมืองไทย การปกครองแบบ สมบูรณาญาสิทธิราชในประเทศไทยจึงเป็นอันสิ้นสุดลง

พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงประทับอยู่ที่ประเทศอังกฤษโดยตลอด ทรงเป็นผู้แทนองค์พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวหลายพระองค์ เสด็จไปในงานพระราชพิธีสำคัญในยุโรปหลายครั้ง ทรงอุปการะพระ ญาติวงศ์ที่ไปศึกษาในยุโรป อย่างเช่นทรงสนับสนุนพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิระพงศ์ภาณุเดช ใน การแข่งขันขับรถแข่งจนได้ชัยชนะมีชื่อเสียงไปทั่วโลก ทำให้ประเทศไทยเป็นที่รู้จักในหมู่ชาวต่างชาติใน เวลานั้น พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงเสกสมรสกับหม่อมเอลิซะเบท มีทายาทคนเดียวคือ ม.ร.ว. นริศรา จักรพงษ์ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์สิ้นพระชนม์ที่พระตำหนักทรเดซีในประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ พระชันษา ๕๕ พรรษา

ตัวอย่างให้อ่าน **เกิดวังปารุสก์** หน้า ๑๒๔ - ๑๓๑

มิใช่น้อย ข้าพเจ้าได้ทราบภายหลังจากบุตรของหลวง รามฯ ซึ่งเป็นเพื่อนเก่าแก่คนหนึ่งของข้าพเจ้า คือ พิศดาร จุลเสวก ว่าหลวงรามฯ ได้ถ่ายรูปแต่งกายในชุดต่าง ๆ ที่เตรียมไว้แต่ไม่มีโอกาสแต่ง มีชุดกลางวัน ชุดราตรี สโมสรร ฯลฯ ต่อมาหลายปีภายหลังจากเมื่อข้าพเจ้าเติบโตขึ้น เป็นผู้ใหญ่ และได้รับพระมรดกจากพ่อได้มีความหวัง อย่างแรงกล้าว่าจะเปิดโอกาสให้หลวงรามฯ ได้มาเที่ยว เมืองนอก ซึ่งเวลานั้นได้เป็น พระยาสิริจุลเสวก มานาน แล้ว แต่เป็นข้อที่น่าเสียดายที่พระยาสิริจุลเสวกมีโรคภัย เบียดเบียนและถึงแก่กรรมเสียก่อนที่ข้าพเจ้าจะได้มี โอกาสพาเธอมาเที่ยวเมืองนอกแทนพ่อของข้าพเจ้าได้

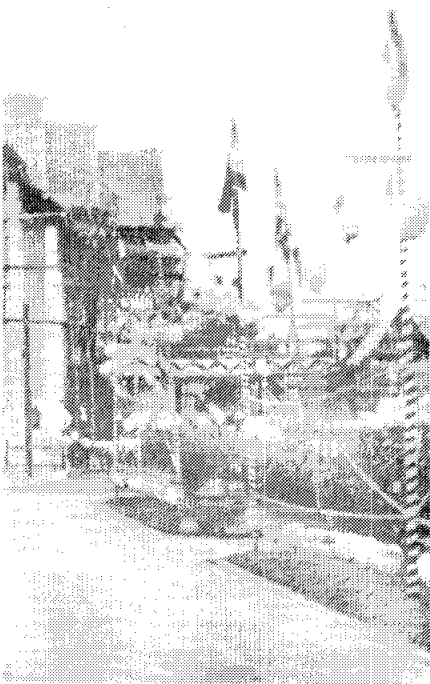
ภายใน พ.ศ. ๒๔๖๑ นั้น ย่าของข้าพเจ้าได้ทรงมี โอรสของท่านมาอยู่พร้อมกันหมดในกรุงเทพฯ ทั้งห้า พระองค์ ทูลหม่อมลุนนั้นยังคงเป็นโสดอยู่ดั้งเดิม ทูลหม่อม อาเอียดทรงมีหม่อม แต่มิได้มีการเสกสมรสกันอย่าง เปิดเผย และไม่ทรงมีโอรสหรือธิดาทูลหม่อมอาเอียดน้อย เมื่อทรงผนวชได้หนึ่งพรรษา และได้ทรงรับต่อเสด็จปู่ พระ ว่าได้ทรงติดผู้หญิงอยู่คนหนึ่งแล้ว ครั้งทรงสิก

ภาพบนซ้าย
ทูลหม่อมอาเอียด (สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยยวงศโคตชาวุธ
กรมหลวงนครราชสีมา) และหม่อมแก้ว.

ภาพกลาง
วัดเบญจมบพิตรเมื่อแรกสร้าง.

ภาพขวาสุด
สมเด็จพระยานวิศรานุวัตรวงศ์
(เสด็จปู่ในรี)

ออกมาแล้วในไม่ช้าก็ทรงแต่งกับผู้หญิงคนนั้น คือ ท่าน หญิงนา หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี ในเสด็จปู่สวัสดิ์ ทูลหม่อมอาตัวนั้นได้ทรงเล่าเรียนจบที่มหาวิทยาลัยเคม บริดจ์ และได้เสด็จกลับมาอยู่กรุงเทพฯ ทูลหม่อม อาตัวเป็นโอรสพระองค์เดียวของย่าที่เป็นพลเรือน ทรง รับราชการเป็นอาจารย์ที่โรงเรียนเพาะช่าง บรรดาพี่น้องของพ่อหรือลุงและอาของข้าพเจ้านั้น ท่านย่อมทรงพบกันที่พญาไทหรือในงานต่าง ๆ เป็น

อันมาก แต่ที่คนทั่วไปจะได้เห็นทรงรวมอยู่ด้วยกันอย่างสนิทสนมและสนุกสนานก็คือ ที่งานวัดหรือที่เรียกกันต่อมาภายหลังว่างานฤดูหนาว ไทยเราได้มีขนบธรรมเนียมมานานแล้วที่จะมีการออกร้านตามวัดต่าง ๆ เพื่อจะเก็บเงินบำรุงวัดนั้น ๆ งานวัดที่มีคนนิยมและมีชื่อเสียงมากที่สุด ในสมัยที่ข้าพเจ้ายังเป็นเด็กอยู่ ก็คืองานภูเขาทองในวัดสระเกศ อันเป็นงานออกร้านเพื่อบำรุงวัด วัดเบญจมบพิตร เป็นวัดที่ได้สร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์ถวายทูลหม่อมปู่ สร้างเสร็จตั้งแต่ในเวลาที่ท่านยังทรงมีพระชนม์อยู่ อนึ่ง แม้จะเป็นวัดที่สร้างขึ้นใหม่ก็จริง ข้าพเจ้าอดไม่ได้ที่จะออกความเห็นดั่งที่ได้แถลงไว้ แล้วในหนังสือเรื่องนี้เมื่อเขียนเป็นภาษาอังกฤษ ว่าเป็นวัดไทยที่งดงามที่สุดวัดหนึ่ง ทั้งนี้เพราะองค์สถาปนิก คือ *เสด็จปู่* รัชกาลที่ ๕ (ภายหลังได้ทรงเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พระโอรสรัชกาลที่ ๔) ได้ทรงออกแบบเป็นศิลปะของไทยอย่างวิเศษและดีที่สุด โดยใช้หินอ่อนจากอิตาลีเป็นพื้นส่วนมากในการก่อสร้างทรงออกแบบให้ตัวตึกที่เป็นพระอุโบสถ ได้สัดส่วนงดงาม

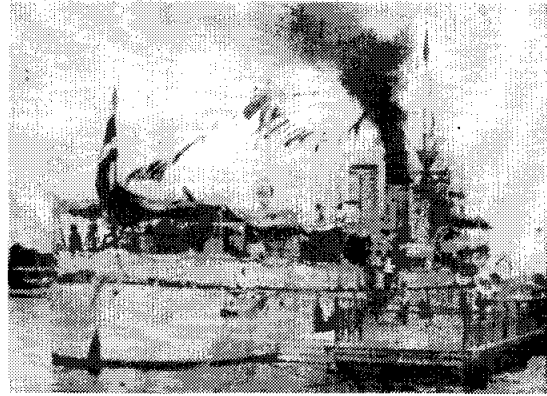
เหลือที่จะหาค่าใดมาสนับสนุนชมเชยได้ ไม่ว่าฝรั่งผู้ใดที่จะได้พบเห็นโดยตนเอง โดยภาพ หรือโดยภาพยนตร์ ข้าพเจ้าก็เห็นแต่พากันตื่นตื่นชมเชยทั้งสิ้น

เมื่อทูลหม่อมปู่ทรงถือว่าวัดเบญจมบพิตร เป็นวัดของท่าน ท่านจึงทรงเล่นการออกร้านขึ้น ในไม่ช้าการออกร้านของวัดเบญจมบพิตรก็เลยกกลายเป็นการออกร้านที่ใหญ่โตหรูหรา มากกว่างานออกร้านวัดใด ๆ ในกรุงเทพฯ ทั้งนี้เพราะมีร้านหลวง ร้านเจ้านายกับข้าราชการผู้ใหญ่ หน่วยทางราชการได้เข้าร่วมด้วยย่อมต้องมีทั้งกำลังทุนกำลังความคิดดีกว่าที่เห็นได้ทั้งงานวัดอื่น ๆ ต่อมาจึงจะได้มีการประกวดกิจกรรมของโรงเรียนเข้าร่วมด้วย แต่ร้านของโรงเรียนนั้นอยู่ในหมู่หนึ่งต่างหาก ถัดจากนั้นยังมีร้านของราษฎร ซึ่งมีการละเล่นต่าง ๆ อย่างเดียวกับการออกร้านภูเขาทองหรือวัดโพธิ์ด้วย อยู่อีกหมู่เหมือนกัน ซึ่งเรียกกันว่าตอนสำเพ็ง การออกร้านนั้นในรัชกาลทูลหม่อมปู่ และต้นรัชกาลทูลหม่อมลุงได้จัดมีขึ้นในสวนภายในบริเวณวัดเบญจมฯ นั้นเอง ใกล้ชิดติดกับพระอุโบสถ ต่อมาภายหลังทูลหม่อมลุงทรง

๑๒๘ เกิดวังปารุสก/พธากจากกัน

เห็นว่าที่ทางไม่กว้างขวางพอ ไม่สามารถจะสร้างร้านให้ใหญ่โตขึ้นได้ จึงทรงย้ายหมู่ร้านชั้นสูงไปอยู่ที่สนามฟุตบอลสโมสรเสือป่า ซึ่งอยู่คนละฟากถนนติดกับบริเวณเขาดิน มีทางเข้าใหญ่ทางพระลานพระบรมรูปทรงม้า ส่วนร้านประกวดกลีกรมโรงเรียนและสำเพ็งยังคงอยู่ในบริเวณวัด แต่ไกลจากพระอุโบสถ เมื่อย้ายไปเสียจากวัดเช่นนั้น ในไม่ช้าทูลหม่อมมุล่งจึงทรงเปลี่ยนนามของงานนั้นเสีย แทนที่จะเป็นงานวัดเบญจมขย กลีบกลายเป็นงานรื่นเริงฤดูหนาว แต่สำหรับคนทั่วไปเมื่อพูดกันง่าย ๆ ก็ยังคงเรียกว่า “ไปเที่ยวงานวัด” กันมาอีกเป็นเวลานาน งานวัดที่ยังคงอยู่ในวัดนั้น ข้าพเจ้าได้ไปอย่างน้อยหนึ่งครั้ง แต่ยังคงเด็กมาก จึงจำได้อย่างเลา ๆ ที่สุด การเที่ยวอย่างสนุกสนานในงานฤดูหนาวที่จำได้ดีก็คือ ที่สโมสรเสือป่า ต่อมาอีกภายหลังทูลหม่อมมุล่งได้ทรงจัดงานเสือม้าขึ้นที่สโมสรเสือม้า อันทำขึ้นในบริเวณสวนจิตรลดาใหม่ ท่านเกิดโปรดมีงานที่นั่นขึ้น งานรื่นเริงฤดูหนาวจึงได้ถูกย้ายไปเสียจากที่นั่นอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อเด็ก ๆ ข้าพเจ้าเคยเห็นว่างานฤดูหนาวเป็นเวลาที่สุดสนุกที่สุดในชีวิต ยิ่งเมื่ออยู่ในบริเวณสวนดุสิตยังนำต้นต้นสำหรับข้าพเจ้ายิ่งขึ้น เพราะใกล้กับบ้านที่อยู่คือวังปารุสก ที่จริงการอยู่วังปารุสกในสมัยนั้นเคร่งครัดมาก เพราะนอกจากงานวัดแล้วยังมีงานฉลองพระบรมรูปทรงม้าอีกด้วย ซึ่งในสมัยข้าพเจ้าเป็นเด็กเคยมีดอกไม้ไฟอย่างใหญ่โตพิเศษที่พระลาน กับมีการออกร้านขายของเล็กน้อย แต่สนุกสนานมาก ตามถนนราชดำเนินนอกตลอดไปจนถึงสะพานมัฆวาท แปลว่าอยู่หน้าบ้านข้าพเจ้าทีเดียว ต่อมาภายหลังทูลหม่อมมุล่งได้ทรงเลิกการมีดอกไม้ไฟ กับออกร้านในงานพระบรมรูป ท่านว่าวันสวรรคตของทูลหม่อมมุล่งไม่ควรจะเป็นวันรื่นเริง ควรจะเป็นวันสลัดใจ ความคิดอันนี้ข้าพเจ้าได้ยินย่าและพ่อทรงบ่นมาก ไม่เห็นด้วยกับหม่อมมุล่ง ท่านว่าทูลหม่อมมุล่งทรงคิดเป็นฝรั่งเกินไป คนไทยเราไม่ชอบระลึกถึงคนใหญ่คนโตที่ล่วงลับไปแล้ว โดยวิธีเจียบสจัดเปล่าเปลี่ยวใจ ชอบคิดถึงโดยการรื่นเริง ก็ควรจะปล่อยให้เขาทำเช่นนั้น แม้แต่งานพระเมรุในสมัยก่อนก็ยังมีกรรื่นเริง คือไม่ใช่จิตใจว่าผู้นั้นตายไปเสียแล้ว เราฉลองเพราะนึกถึงผู้นั้นด้วยความกตัญญูและปลาทปลื้มที่เรา

ภาพบน
เรือรบหลวง พระร่วง.

ภาพขวา
หม่อมเจ้าคัสตาวัส จักรพันธุ์.

ได้เคยมีคนตีเช่นนั้น ยิ่งโตขึ้นข้าพเจ้าก็อดไม่ได้ที่จะเห็นว่าทูลหม่อมมุล่งกับพระราชวงศ์ที่ใกล้ชิดของท่านนั้น มักจะมีความเห็นไม่ลงรอยกันมากขึ้น

ขอย้อนกลับถึงงานฤดูหนาว อันเป็นของสำคัญยิ่งในชีวิตของเด็ก ๆ สมัยข้าพเจ้า ยิ่งจนเวลาได้แลเห็นเขากำลังเริ่มก่อสร้างร้านโรง แถวใกล้บ้านมีผู้คนพากันมาแออัดขึ้น รถกุดังแล่นผ่านไม่หยุดหย่อน คนไม้ขนอะไรต่าง ๆ มาเพื่อการสร้างร้านก็ยิ่งทำให้ใจคอตันอยากจะทำให้งานมาถึงเร็ว ๆ ในคืนแรกของงานเมื่อมองดูไปจากหน้าต่างห้อง เห็นแสงไฟฟ้าสว่างจับท้องฟ้า เห็นผู้คนเดินกันไปตามถนนอย่างเบียดเสียดกันแน่นทั้งหญิงชายไม่ว่าชั้นใด จะจนจะรวยอย่างไรก็ตาม ต่างแต่งกายอย่างโอ้อ่าสะสวยที่สุดที่จะทำได้ เสียงแตรรถยนต์ดังมิหยุดหย่อน เสียงหวูดรถไฟจำลองที่มีแล่นจากเชิงสะพานมัฆวาทไปยังสโมสรเสือป่า ดูช่างน่าสนุกครึกครื้นเสียยิ่งนัก งานฤดูหนาวทำให้บริเวณนั้นดูกลายเป็นสวรรค์ภายในระหว่างงานนั้นอย่างไม่มีปัญหา

พ่อฉันแต่แรกทรงมีบาร์ มีพวกหม่อมเจ้าตระกูลกฤดากร เป็นผู้ช่วย แต่บาร์นั้นเลิกเสียแต่เมื่อข้าพเจ้ายังเด็กมากจนเกือบจะจำไม่ได้เลย จำได้แต่ว่าข้าพเจ้าชอบกินมันฝรั่งทอดเป็นชิ้นบาง ๆ ที่มีอยู่ในจาน ซึ่งมี

วางไว้ตามโต๊ะสำหรับกินแก้มกับเครื่องดื่มเมื่อย้ายงานวัดไปอยู่ที่สโมสรเสื่อป่า ร้านต่าง ๆ ก็ใหญ่โตขึ้นร้านของพ่อก็ใหญ่โตขึ้นด้วย เปลี่ยนเป็นร้านตกเบ็ด ในการตกแต่งร้านนั้น ของพ่อทำเป็นสีน้ำเงินหม่น ทั้งนี้ด้วยเหตุสองประการ คือเพราะสีทหารม้าที่พ่อทรงถือว่าเป็นเหล่าเดิมของท่านอยู่เสมอ อีกประการหนึ่งเพราะเป็นสีที่แม่ชอบ เมื่อแม่มีม้าแข่งที่ราชกรีฑาสโมสรและราชตฤณมัย ก็ได้ให้คนที่มาสวมเสื้อสีน้ำเงินหม่น สีน้ำเงินหม่นที่พ่อโปรดและแม่ชอบนี้ ผู้อ่านที่จะเอาใจใส่พอจนอ่านหนังสือเรื่องนี้จนจบ จะได้ยินถึงสีน้ำเงินหม่นนั้นอีกและจะถูกใช้คนละอย่างและไกลจากเมืองไทย การตกเบ็ดที่ร้านพ่อนั้นผิดกันกับกรตกเบ็ดที่ร้านในลำเพ็งหรือที่งานภูเขาทอง ของเราไม่เป็นการเสี่ยงทายอย่างของเขา ซึ่งบางทีก็ได้รางวัล แต่โดยมากเสียเงินเปล่า ๆ ที่ร้านเราผู้ออกเงินที่ละหนึ่งบาทเป็นต้องได้รางวัลทุก ๆ ครั้ง มีการเสี่ยงทายก็คือ อาจจะได้รางวัลถูก ๆ

หรืออาจจะได้รางวัลดี ๆ ราคาตั้งกว่าร้อยบาทก็ได้ การไปซื้อของรางวัลก่อนงานนั้นเป็นของสนุกอย่างยิ่งสำหรับแม่ กลางร้านมีอ่างกระจกอันใหญ่ มีดล็บตะกั่วเล็ก ๆ ลอยอยู่หลายร้อยใบ ในดล็บทุก ๆ ใบนั้นมีตัวเลขจดอยู่กับกระดาษ ผู้ที่ออกเงินหนึ่งบาทก็ได้มีโอกาสถือคันเบ็ด มีด้ายห้อยและตรงปลายด้ายมีแม่เหล็กห้อยอยู่ คนตกเบ็ดจึงเลือกดล็บแล้วเอาแม่เหล็กตกเอาตามใจ พอเปิดดล็บก็เอาตัวเลขไปให้ผู้ช่วยในร้านดู พอได้ของดีของเลวหรือของตกลงขบขันก็เฮฮาสนุกสนานกันอย่างน่าดู ร้านตกเบ็ดของเรามีคนเข้าแน่นอยู่เกือบตลอดเวลา ผู้ที่เคยไปงานฤดูหนาวสมัยนั้นและยังจำได้ คงจะยอมรับรองสนับสนุนข้าพเจ้าเป็นแน่ ว่า ร้านของพ่อเป็นร้านที่มีผู้นิยมมากที่สุดร้านหนึ่ง

ทูลหม่อมอาเอียดทรงมีร้านอาหารจีน ตกแต่งแบบจีน ฝาผนังบุสีแดง เครื่องโต๊ะเก้าอี้เป็นของจีนหมด เป็นที่ซึ่งเจ้านายพี่น้องท่านโปรดพบกันในตอนดึก เสวยสัปเปอร์ด้วยกันที่นั่น ทูลหม่อมอาเอียดนั้นปีหนึ่งทรงมีร้านตลก คือเอาจำอาวดเย็นอยู่ทางด้านหลังป้อม ยอมให้คนเอาลูกนุ้ม ๆ ขวางหน้า จำอาวดมีหน้าที่หลบ นอกจากนั้นยังมีร้านของเจ้านายข้าราชการและคนอื่น ๆ อีกมากมาย ล้วนแปลกต่าง ๆ กันเหลือที่ข้าพเจ้าสามารถจะเอามาบรรยายได้ นอกจากนั้นของหลวงยังได้จัดสร้างรถแหะอีกด้วย ซึ่งมีคนนิยมมาก ในสมัยที่กำลังมีการออกเรียไรเงินซื้อเรือพระร่วงได้มีเรือรบจำลองลำใหญ่ทำขึ้นกลางสนาม บนเรือรบนั้นคนขึ้นไปได้จริง ๆ มีร้านอาหารร้านเหล้ารอบตัวเรือนั้น ถ้าดูจากไกล ๆ จะเห็นเป็นคลื่นทะเล ความจริงเป็นรั้วขาวงกต ซึ่งทำอย่างยิ่งเรื่องการเรียไรเงินซื้อเรือพระร่วงเป็นเรื่องหนึ่ง ที่ความคิดอันดีของทูลหม่อมลุลงกลับกลายเป็นทางเสียหาย คือข้าราชการผู้ใหญ่บางคนโดยที่หวังดีต่อพระองค์ท่าน ได้เกิดมีการเรียไรโดยบังคับทางอ้อมทำให้ผู้น้อยบ่นกันเป็นอันมาก อนึ่งได้มีฝ่ายข้าพเจ้าเรียไรออกปิดตามถนน ซึ่งทำให้คนไม่พอใจ คือทูลหม่อมลุลงท่านทรงมีสุนัขที่ท่านโปรดของท่านอย่างยิ่งชื่อ ย่าเหลดูเหมือนสุนัขตัวนั้นจะมีเงินเดือนด้วย อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เป็นการสนุกขบขันและน่าเอ็นดู ได้ทรงเอาเงินที่ว่าเป็นของย่าเหลนั้นสละเรียไรซื้อเรือรบ จึงมีเจ้าหน้าที่

ออกความคิดมีป้ายติดตามถนน มีรูปสุนัขยาเหล่านั้นพูดออกมาว่า “ควรจะทำอย่างฉัน ฉันเป็นแต่สุนัขยังได้ สละเงินเรียไรซื้อเรือรบ ไม่ให้ก็สู้ฉันไม่ได้” ข้าพเจ้าไม่รับรองว่าจำได้ถูกต้องทุก ๆ คำ แต่ข้อความมีคล้าย ๆ เช่นนั้น เป็นความคิดที่จะให้น้ำเงินดูเท่านั้นเอง และอยาก จะสะกิดใจให้คนนึกถึงการเรียไร คนโดยมากได้คิด ไปเสียคนละอย่างนึกไปเสียว่าคนที่มิได้ให้เงินถูกตำว่า รวากับหมา เป็นที่น้ำเสียคายมาก เรื่องเรือพระร่วงนั้น นับว่าเคราะห์ร้ายตลอดมา แต่แรกว่าจะซื้อเรือลาดตระเวนเบา ภายหลังจะเป็นเพราะเรียไรเงินไม่ได้พอหรืออย่างไรก็ตาม แต่มีคนลือไปทางอกุศลว่าเงินที่ได้มานั้น หายไปเสียมาก อย่างไม่รู้ที่มาแต่เรือพิฆาต ทั้งมากกลางทางก็เกิดเสียหรือน้ำมันหมด ต้องไปจ้างเรือ อื่นเข้ามาจูงเข้าท่ากลางทาง ทำให้มีคนโหม่นสกันมาก ข้าพเจ้าเชื่อว่าทูลหม่อมมุลทรงเสียพระทัยไม่น้อยในเรื่องเรือลำนั้น

นอกจากรถเหาะ เรือพระร่วงจำลอง ของหลวงยังมีรถไฟจำลองที่ได้กล่าวถึงแล้ว แล่นจากสะพานมัจฉาพ ไปยังสโมสรเสือป่า ผ่านทางตอนลำเพ็ง เมื่อไปถึงสโมสรเสือป่าแล้วก็ยังวิ่งรอบบริเวณบ้านชั้นสูงอีกด้วย รถโดยสารเป็นรถเปิด นั่งได้คนหนึ่งราว ๕ หรือ ๑๐ คน รถไฟเล็กนั้นเป็นของสนุกพิเศษสำหรับเด็ก ๆ เช่นข้าพเจ้าขึ้นกันไม่มีหยุดหย่อน ตัวรถจักรนั้นทำเหมือนรถจักรจริง ๆ แต่ภายในใช้เครื่องยนต์ แต่มีทูลเล็ก ๆ อย่างรถจักร *เสด็จลุงกำแพงเพชร (พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชย พระโอรสรัชกาลที่ ๕)* ซึ่งเวลานั้นทรงเป็นจเรทหารช่างและผู้บัญชาการกรมไฟฟ้าหลวง เป็นผู้บัญชาการรถไฟเล็ก ๆ นั้นด้วย ท่านประธานเหรียญทองแก่ข้าพเจ้า ซึ่งแปลว่าข้าพเจ้าขึ้นรถไฟเล็กได้ทุกเมื่อ โดยไม่ต้องเสียเงิน ทั้งท่านยังทรงอนุญาตให้ข้าพเจ้าเป็นคนเก็บตั๋วบางเวลาด้วย เสด็จลุงกำแพงเพชรกับเพื่อนนั้นท่านรักกันมาก เวลาอยู่กันเองพอเรียกท่าน “พี่บู”

สำหรับเด็ก ๆ เช่นข้าพเจ้าของทีวีเศษยิ่งในงานฤดูหนาวก็คือ การประลองยุทธทางเรือ ซึ่งทูลหม่อมมาแดงกับเสด็จลุงกำแพงเพชรทรงจัดทำขึ้นโดยทุนของหลวง เพื่อช่วยเก็บเงินเรียไรซื้อเรือรบ ทะเลนั้นก็คือสระโหนดาคที่กลางสวนเขาดิน มีรั้วไม้กั้นรอบลงมาติดน้ำ ที่รั้ว

นั้นเขียนรูปทะเลกับฟ้าต่อไป ดูทำให้เห็นสระนั้นเป็นทะเลกว้าง ทางด้านไกลของสระบังเอิญมีเกาะและช่องแคบ บนเกาะนั้นก็เหมือนเล็ก ๆ ทำให้ช่องแคบนั้นคล้าย ๆ กับช่องแคบคาร์ตาร์เนลส์ ซึ่งในเวลานั้นกำลังมีชื่อเสียงอยู่ในการมหาสงครามโลก เรือรบนั้นก็เหมือนเรือเล็ก ๆ แต่ดัดแปลงดูเหมือนเรือรบอย่างใหญ่ไม่มีผิด มีเสากระโดงปล่องสะพานเดินเรือมีปืนใหญ่พร้อม แม้ธงสัญญาณเล็ก ๆ ก็ชักขึ้นลงได้จริง ๆ คนขับเรือนั้นนั่งอยู่ในตัวลำเรือ ศีรษะนั้นมีสะพานกำกับเรือครอบอยู่ มีช่องเล็ก ๆ พอดูออกไปได้ การแสดงมีในเวลากลางวัน ไฟฟ้าไม่เปิดให้มีแสงสว่างเกินไป คนดูนั่งอยู่บนอัฒจันทร์บนฝั่งย่อมดูเห็นเรือรบเหล่านั้นคล้ายกับเรือรบจริง ๆ

การแสดงได้แบ่งเป็นชุด ๆ ทูลหม่อมมาแดงทรงเป็นผู้คิดทรงขับเรือลำหนึ่งโดยพระองค์เองด้วย เรือที่ท่าหน้าทรงนั้นทำจำลองเรือลาดตระเวนเบาเยอรมันชื่อ *เอ็มเต็น* ซึ่งกำลังมีชื่อเสียงมาก ได้เที่ยวอาละวาดยิงเรือบรรทุกสินค้าของอังกฤษจมเสียมากมาย ได้มาจนใกล้เมืองไทยเรา เพราะครั้งหนึ่งได้เข้ายิงถึงเก็บน้ำมันที่เกาะปิ้ง การกระทำของเรือเอ็มเต็นจึงเป็นที่ตื่นตกกันทั่วไป จนในที่สุดจึงถูกเรือรบออสเตรเลียชื่อ *ซิดนีย์* ไล่ตามจนทำลายเสียได้ ผู้ที่ขับเรือลำอื่น ๆ มักจะเป็นนายทหารเรือหนุ่ม ๆ เพื่อนฝูงของทูลหม่อมมาแดง ทุกคนมีเครื่องแบบ สวมหมวกก็ปนายทหารเรือเสื้อขีดขาวเปิดคอแขนสั้น กางเกงขาสั้นสีน้ำเงินแก่ ที่ปลายขา กางเกงมีเครื่องหมายยศสีเหลืองอันใหญ่รอบ ทูลหม่อมมาแดงบัดนั้นทรงเป็นนายเรือโทในกองทัพเรือสยาม แต่ในกองทัพเรือจำลองที่ปลายสนับพระเพลา นั้น ท่านทรงติดเครื่องหมายนายพลเรือเอกเล่นเป็นของสนุก ผู้ที่ช่วยทูลหม่อมมาแดงอยู่ภายในอย่างแข็งแรงมีหลายคน ที่ข้าพเจ้าจำได้ว่าเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงมากก็คือ เสด็จลุงกำแพงเพชรกับ *อาอืด (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอิศคารนุทิศ พระโอรสสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี รัชกาลที่ ๖)* อาอืดนั้นทรงเป็นนายทหารมหาดเล็ก และเป็นองครักษ์ประจำพระองค์ยา เสด็จอยู่ที่วังพญาไทเสมอ ข้าพเจ้าจึงได้คุ้นเคยกับท่านมาก ท่านช่างคุยกับเด็ก ช่างทำของเล่นต่าง ๆ ได้อย่างเก่ง ชอบเล่นกับเด็ก

เป็นที่สุด ข้าพเจ้าจึงรักท่านมาก อาอืดทรงมีสุขภาพไม่สมบูรณ์ ท่านจึงหายไปเสียบ่อย ๆ เพราะประชวรทำให้พวกเราเด็ก ๆ เสียใจและอาลัยถึงท่าน โอรัสของท่านที่พวกเราเพื่อน ๆ ที่พญาไทเรียกกันว่า กาคีบ (หม่อมเจ้าคัสตาวัส จักรพันธ์) ก็เคยเป็นเพื่อนของข้าพเจ้าทั้งที่วังพญาไทและโรงเรียนนายร้อย ที่โรงเรียนนายร้อยนั้นท่านกาคีบเก่งกาจกว่าข้าพเจ้ามากมาย เก่งทั้งทางเรียนทางฝึกหัด ทางกีฬา และเป็นคนแรกในหมู่นักเรียนมือเปล่าที่ได้รับยศเป็นนายสิบตรี อันเป็นยศที่มีชั้นใหม่ในโรงเรียนนายร้อย ส่วนเพื่อนของข้าพเจ้าอีกคนหนึ่งคือพิศดารก็ได้เป็นนายพวก แต่ข้าพเจ้ามิได้แสดงคุณวุฒิในทางใดเลย จึงไม่ได้เป็นอะไรกับเขาเลย

งานฤดูหนาวเป็นที่ซึ่งพระราชวงศ์ ทั้งที่ทรงสนทนกันในทางญาติและที่ไม่สู้จะสนิท ทรงพบปะกันอย่างใกล้ชิดทุก ๆ วัน แม้ทูลหม่อมลุ่มซึ่งตามธรรมดาไม่สู้จะทรงสนิทสนมกับพระราชวงศ์นัก เพราะท่านโปรดพวกราชสำนักของท่านมากกว่า ซึ่งข้าพเจ้าเองแล้วย่อมเห็นว่าท่านก็น่าโปรดของท่าน เพราะเท่าที่ข้าพเจ้าได้ประสบ เขาต่างคนต่างช่างเล่นช่างคุยและเอาพระทัยท่านอย่างเก่งกาจ ทางพระราชวงศ์นั้นกลับไม่สู้จะทรงพอพระทัยกันในเรื่องโน้นเรื่องนี้ ต่างฝ่ายจึงต่างเห็นห่างกันเป็นธรรมดา แต่ที่งานฤดูหนาวดูรวมกันได้ดี จนทูลหม่อมลุ่มทรงยินดีเสด็จเสวยสัปเปอร์ร่วมโต๊ะกับน้อง ๆ ที่สนิท คือ สัปเปอร์เจ้าฟ้า ซึ่งผู้ที่ประทับโต๊ะจะต้องเป็นเจ้าฟ้าด้วยกันทั้งสิ้น แม้สมเด็จพระยา ซึ่งทรงทูลพลาภาพไม่ค่อยจะเสด็จไปไหน ก็ยังเสด็จงานฤดูหนาว แต่เสด็จเวลาตีงมาก ทั้งไม่สู้จะเสด็จเข้าร้านใด นอกจากร้านของลูก ๆ ท่านภายในพระราชวังนั้นการขอเงินผู้ใหญ่เป็นธรรมเนียมและเป็นของสนุกสำหรับงานฤดูหนาว แต่เห็นจะไม่มีใครแจกเงินเท่าย่าของข้าพเจ้า ท่านเองก็ทรงมีร้านกับเขาด้วยเหมือนกัน แต่ก็ทรงขวยอะไรข้าพเจ้ายอมรับว่าจำไม่ได้ ทั้งไม่เคยจำได้ว่ามีใครไปซื้ออะไรมาจากร้านนั้น ร้านของย่าดูเป็นที่ซึ่งท่านประทับให้เจ้าเข้าเฝ้าและทรงแจกเงิน สำหรับพวกเราที่วังปารุสก์นั้นไม่ต้องไปทูลขอที่งาน ย่าส่งมาประทานล่วงหน้า พอกับแม่ได้รับคืนหนึ่งคนละ ๑,๐๐๐ บาท ข้าพเจ้าได้ ๑๐๐ บาทต่อคืน เมื่อเรานึกถึงราคาเงินบาทในสมัยนั้นแล้ว

ก็นับว่าประทานมากพอใช้

ข้าพเจ้าเชื่อว่าเกือบจะไม่มีผู้ใดที่มีได้รับความสนุกสนานรื่นเริงที่งานวัดหรืองานฤดูหนาว ทั้งนอกจากการสนุกสนานแล้ว ในสมัยที่สุภาพสตรีสาว ๆ โดยมากยังถูกเก็บตัวอยู่ที่บ้าน งานฤดูหนาวยังเป็นที่ยังสาว ๆ ทุก ๆ ชั้นอาจจะมีโอกาสได้ไป “โซว” ตัวอีกด้วย ต่างพากันแต่งกายด้วยเสื้อผ้าที่สวยงามที่สุด หม่อมสาวที่พบกันครั้งแรกที่งานฤดูหนาว แล้วไปแต่งงานกันภายหลัง ข้าพเจ้าได้ยินว่ามีมีใช้น้อย มีชื่อเดียวที่แปลกกันมากกับงานชนิดนี้ที่จะเกิดขึ้นต่อภายหลัง คือการเสีลาซึ่งยังไม่เป็นของนิยมกันทั่วไป โรงเสีลาจึงยังไม่เป็นศูนย์กลางของงานดังจะต้องเป็นต่อมาภายหลัง ผู้ที่เดินรำในสมัยนั้นมักจะเป็นฝรั่ง สำหรับคนไทยแล้วทั้งหญิงและชายยังมีน้อยที่สุด เมื่อเขียนถึงการแจกเงินที่งานฤดูหนาว ข้าพเจ้าอดนึกไม่ได้ว่าไม่เคยพบปะผู้ใดที่ได้รับความสนุกสนานเพลิดเพลินจากการให้เงินให้ของแก่คนอื่น ๆ เท่ากับย่าทุก ๆ ปีท่านทรงซื้อรถยนต์มาจากเมืองนอกหลายคันพร้อม ๆ กัน ถึงวันที่เหมาะก็ทรงสั่งให้มีคนขับเอามาเข้าแถวเพื่อทอดพระเนตรและทรงเลือกว่าจะประทานแก่ผู้ใด โดยเลือกโดยพระองค์เอง และทรงคิดหน้าคิดหลังว่าใครควรจะมีรถชนิดใดราคาใดไว้ใช้ ผู้ที่ได้รับพระราชทานรถคนหนึ่งก็คือ ครูลองของข้าพเจ้า.

ผู้ที่จะพรากจากข้าพเจ้าไปคนแรกในตอนนั้นก็คือแม่จะเดินทางไปญี่ปุ่นกับคานาดา ที่ต้องไปเมืองนอกครั้งนั้นก็เพราะแม่ไม่สู้จะสบายมาปีกกว่า ๆ แล้ว แต่ต่อมาได้มีเหตุสองประการที่ทำให้แม่ไม่สบายยิ่งขึ้น ทั้งทำให้ประสาทไม่สู้จะดี เรื่องหนึ่งก็คือการปฏิบัติใหญ่ในรัสเซีย อันนำความทุกข์โศกยากลำบากมาสู่พี่น้องของแม่ ก็ยอมทำให้แม่เองเศร้าโศกเป็นอันมาก อีกเรื่องหนึ่งก็คือการมีน้ำท่วมใหญ่ในกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ ทั้งนี้เพราะแม่รักการบ้านการสวนเป็นที่สุด นับตั้งแต่มาอยู่วังปารุสก์วันก็ได้บำรุงสวนเรื่อยมา ลงทำงานในสวนด้วยตนเองวันละหลาย ๆ ชั่วโมง ได้เริ่มปลูกต้นไม้ดอกชนิดต่าง ๆ แปลก ๆ กัน พอถึงเวลาที่สวนขนาดใหญ่จะเริ่มสวยงามเป็นที่พอใจแก่แม่ และเป็นที่ยังใคร ๆ พากันชมเชย ก็พอดีเกิดน้ำท่วมใหญ่ ซึ่งทำให้เสียหายหมด แม่จึงเสียเวลา ๑๐ ปีไปเปล่า ๆ ฉะนั้นน้ำท่วมใหญ่ที่ทำให้

พื้นความหลัง

งานประพันธ์อันเป็นนวมิตกรรมชิ้นสุดท้ายของพระยาอนุমানราชชน หรือ เสรีบุรโกเศศ เมื่อตีพิมพ์ครั้งแรก ปรากฏว่าเป็นที่ต้อนรับจากแฟนนักอ่านอย่างอุ่นหนาฝาคั่ง ถึงขนาดกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงนำไปวิจารณ์เป็นภาษาอังกฤษ และทรงยกย่องว่า ถ้าผู้แต่งหนังสือเล่มนี้ประสงค์จะเป็นนายกสยามสมาคม ก็น่าจะเป็นได้อย่างดี (พระยาอนุমানราชชน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, ๒๕๒๘ : คำนำสำนักพิมพ์)

มูลเหตุของการแต่ง

พระยาอนุমানราชชนเล่าไว้ในคำนำว่า สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ขอให้เขียน memoir แบบหนังสือ *Recollection of Three Reigns by Sir Frederick Ponsonby* ซึ่งส่งมาจากอังกฤษให้เป็นของขวัญวันเกิด ต่อมาอาจารย์พิทยา สาขุ และอาจารย์บุญวัฒน์ วิสกุล จากคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ขอสัมภาษณ์เรื่องราวอันเป็นความหลังในชีวิตประวัติ แล้วจดความไป แต่ทำได้ไม่นานก็ติดขัดเรื่องเวลา อาจารย์สุลักษณ์เป็นผู้สัมภาษณ์ต่อโดยบันทึกลงเครื่องอัดเสียง แล้วไปถอดความนำมาให้แก้ไข แต่ก็ทำได้ไม่นาน เพราะถ้าจะชำระข้อความที่บันทึกเสียงไว้ให้สมบูรณ์จะใช้เวลามากกว่าเขียนขึ้นใหม่เสียอีก เพราะเป็นการเล่าจากความทรงจำไม่ได้นึกเตรียมล่วงหน้า ถ้าเขียนจะมีเวลานึกดีกว่า พระยาอนุমানราชชนจึงตกลงใจเปลี่ยนเป็นเขียนเป็นหนังสือ

เรื่องราวใน **พื้นความหลัง** แบ่งเป็น ๔ ตอน คือ เมื่อเกิด เมื่อเด็ก เมื่อทำงาน และเมื่อแก่ แม้ **พื้นความหลัง** จะเป็นหนังสืออัตชีวประวัติ แต่ก็มี “เรื่องอื่น ๆ ซึ่งไม่ใช่ชีวประวัติโดยตรง ปนอยู่ในเนื้อหา ดังครั้งก่อน ทั้งนี้ก็เพราะต้องการจะเล่าเรื่องเก่าเท่าที่ตนรู้ และระลึกได้ โดยอาศัยเรื่องในชีวิตประวัติของตนเองเป็นเพียงขอเกี่ยวเรื่องเก่าเอาไว้เท่านั้น” (พระยาอนุমানราชชน, ๒๕๒๘ : คำนำ) เรื่องที่ปนเข้ามากว่าครั้งก่อนนั้นเป็นเรื่องสภาพความเป็นอยู่ของผู้คน สภาพบ้านเมือง เรื่องราวเหตุการณ์ที่อยู่ร่วมสมัยกับผู้ประพันธ์ และเกิดขึ้นนานกว่าครึ่งศตวรรษแล้ว พระยาอนุমানราชชนจึงกล่าวไว้ในคำนำอีกตอนหนึ่งอันน่าจะเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านทั่วไปว่าการแสวงหาความรู้นั้นเป็นอย่างไร ท่านกล่าวไว้ดังนี้

“ข้อความในเรื่อง **พื้นความหลัง** มีอยู่มากแห่ง ซึ่งเป็นเรื่องของความรู้ หรือ ไม่ก็เป็นการรำพึงถึงตนเอง เรื่องเหล่านี้มีเจตนาเฉพาะแก่ศิษย์ของข้าพเจ้าทั้งโดยตรงและโดยอ้อม เพื่อให้สำนึกในความรู้และความประพฤติ ว่าความรู้ นั้น ไม่มีที่สิ้นสุด ถ้านึกว่ารู้ แล้วหยุดเพียงแค่นั้น ก็หมายความว่ายังไม่รู้ ถ้าจะรู้ก็เป็นเพียงรู้จำ มากกว่ารู้จริง ถ้าเมื่อใดนึกว่ายังไม่รู้ ก็พยายามเรียนต่อ ให้มีความก้าวหน้าอยู่เสมอ ก็หมายความว่าอินทรีย์แก่กล้าเป็นผู้รู้เมื่อนั้น คือรู้แต่ขั้นที่ได้เรียนรู้ เหนื่อนั้นขึ้นไป ก็ยังมีอีกมาก มีลักษณะเดียวกับขั้นระดับประถม มัธยม และอุดม ฉะนั้น แม้รู้ถึงขั้นอุดมแล้ว ก็ยังมีที่สูงขึ้นไปเป็นชั้น ๆ ไม่สิ้นสุดจนเมื่อใดลูถึงขั้น “รู้ตัวเอง” เมื่อนั้นก็ไม่ต้องเรียนอะไรอีก คราวนี้ไม่ใช่จะรู้จำและรู้จริงเท่านั้น แต่ยังรู้แจ้ง

ด้วย”

พินความหลัง เป็นอัตชีวประวัติเล่มเดียวและเล่มสุดท้ายของพระยาอนุมานราชธน เป็นหนังสือที่มีเรื่องราวประวัติส่วนตัวของท่านน้อยมาก อาจารย์สมศรี สุกุมลนันทน์บุตรสาวของท่าน เขียนไว้ว่า “ในที่สุดพ่อก็ไม่มีเวลาเหลือพอที่จะเขียนเรื่องของตัวพ่อเอง พ่อพินความหลังไม่จบ และถึงแม้ว่าพ่อจะใช้เวลาเขียนต่อไป ก็คงเขียนไม่จบ เพราะพ่อก็มีเรื่องอื่นที่พ่อสนใจเขียนยิ่งกว่าตัวพ่อเอง” (สมศรี สุกุมลนันทน์, ๒๕๓๑ : ๑๖๗) ดังนั้น หากผู้อ่านคนใดต้องการรู้เรื่องประวัติชีวิตของพระยาอนุมานราชธน จะหาอ่านได้จากหนังสือชีวประวัติที่มีผู้อื่นเขียนถึงท่าน ซึ่งมีอยู่หลายเล่ม เช่น **พ่อ : พระยาอนุมานราชธน** โดย สมศรี สุกุมลนันทน์ **พระยาอนุมานราชธน พ่อของลูก** โดย สมชัย อนุมานราชธน สมศรี สุกุมลนันทน์ และ ศ. มลลี เวชชาชีวะ เป็นต้น

ประวัติพระยาอนุมานราชธน

พระยาอนุมานราชธน ชื่อแซ่เดิมเป็นภาษาจีนว่า หลีกวงหยง ต่อมาเมื่อรับราชการกรมศาลากร ใช้ชื่อไทยว่า ยง ได้นามสกุลพระราชทานว่า เสถียรโกเศศ เสถียร แปลว่ามั่นคง คือ ยง นั้นเอง ส่วนโกเศศ แปลว่า กลัง เพราะกรมศาลากรขึ้นกับกระทรวงคลังมหาสมบัติ หรือกระทรวงคลังปัจจุบันนี้

พระยาอนุมานราชธนเกิดวันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ ในบ้านไม้แห่งหนึ่งแถวตำบลวัดพระยาไกร เพราะบิดาท่านเป็นเสมียนประจำโรงเลื่อยจักรบริษัทบอร์เนียว ทั้งบิดาและมารดาเป็นคนไทยเชื้อจีน ส่วนบรรพบุรุษนับย้อนหลังไปสี่ชั่วคนเป็นชาวจีนแต้จิ๋ว อยู่ในมณฑลกว๋างตุ้ง แต่พระยาอนุมานราชธนถือว่าตนเป็นไทยแท้ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

“ข้าพเจ้าแม่เป็นพันธุ์ลูกผสม แต่ก็ถือตนด้วยความหยิ่งว่าข้าพเจ้าเป็นไทยแท้ สมบูรณ์ทั้งชีวิตและจิตใจ ว่าตนเป็นคนไทยทุกกระเบียดนิ้ว ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าคนอื่น ซึ่งรักถิ่นไทยรักวัฒนธรรมไทย ทั้งนี้เป็นด้วยเหตุอะไรตอบได้ทันที ว่าเป็นเพราะข้าพเจ้าเกิดอยู่ในประเทศไทยและในวัฒนธรรมไทย ที่ป็นข้าพเจ้าทั้งชีวิตและจิตใจให้เป็นไทยมาแต่อ่อนแต่อก ตราบเท่าทุกวันนี้ ความรู้สึกอย่างนี้ไม่ใช่มีแต่ข้าพเจ้าคนเดียว ๆ ที่ได้ชื่อว่าเป็นไทย ส่วนใหญ่ก็มีความรู้สึกเป็นอย่างเดียวกัน คนไทยไม่ว่าเชื้อชาติใด ศาสนาใด ซึ่งสามารถรวมกันเป็นปึกแผ่นได้ด้วยความสามัคคีและเสียสละเกิดเป็นประชาชาติไทย (nation) และมีความเจริญก้าวหน้ามาจนทุกวันนี้ก็ด้วยเหตุที่กล่าวนี้” (**พินความหลัง** เล่ม ๑, หน้า ๓๘)

พระยาอนุมานราชธนเล่าถึงบิดาของท่านว่าบิดาเรียนภาษาไทยที่วัดคูสิดาราม และเรียนหนังสือจีนที่โรงเรียนจีนแห่งหนึ่งในสำเพ็ง เมื่ออายุครบอุปสมบทก็บวชที่วัดสัมพันธวงศ์ เหตุที่ท่านเล่าเรื่องของบิดาอยู่มาจนน่าจะเป็นเพราะท่านรักใคร่เทิดทูนบิดามารดาอย่างสูงสุด และท่านเชื่อว่าสิ่งที่เป็นตัวตนของท่านจนทุกวันนี้ล้วนคลี่คลายมาจากบิดามารดาของท่าน ท่านเอง “ถูกไม้หล่นไม่ไกลต้น” ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

“ท่านทั้งสองก็เป็นเจดีย์ที่ข้าพเจ้าเทิดทูนบูชา เพราะไม่ว่าสิ่งใด ๆ อันเป็นข้าพเจ้า ก็มีเค้าเป็นที่มาของท่านทั้งสองเป็นปฐม แล้วก็เจริญคลี่คลายมาเป็นตัวของตนเอง อันเป็นบุคลิกลักษณะโดยเฉพาะตน” (เล่ม ๑, หน้า ๕๐)

ท่านยกตัวอย่างว่าบิดาของท่านเป็นคนชอบประดิษฐ์เครื่องใช้ไม้สอยต่าง ๆ เช่น ตู้ โต๊ะ เครื่องมือทำขนมและอาหารการกิน เหตุที่ต้องประดิษฐ์เครื่องใช้เหล่านี้ ก็คงเป็นเพราะ บิดาของท่านไม่ชอบรับประทานของขายและไม่ชอบให้เด็ก ๆ ในบ้านไปยืน หรือนั่งของ ๆ กินอาหารตามถนนหนทางเป็นที่ประเจิดประเจ้อ และบิดาท่านรังเกียจว่าของที่ทำขายมักจะสกปรก เช่น แม่ครัวเอามือลงไปกวมน้ำพริกแกงโดยไม่ได้ล้างให้สะอาด หรือแม่ค้าหยิบข้าวเหนียวมุลด้วยมือเดียวกับที่รับสตางค์ทอนสตางค์และจับโน่นจับนี่โดยไม่ได้ล้าง หรือหากเข็ช้ก็เข็ช้กับผ้าขี้ริ้วสกปรก บิดาของท่านจึงชอบทำอาหารเอง โดยถือว่าได้ประโยชน์ทั้งในทางฝึกหัดเป็นความรู้และเล็ยงเด็ก ๆ ให้อึดหมานำสำราญไปด้วย ข้าวของเครื่องใช้ที่บิดาของท่านประดิษฐ์ขึ้นจะพัฒนาจากเครื่องใช้ไม้สอยทั่วไปให้สะดวกในการใช้งานมากขึ้น อย่างตู้โต๊ะที่ถอดออกได้เป็นชั้น ๆ เพื่อสะดวกในการเคลื่อนย้ายและทำความสะอาด (ท่านองศ์ระบบ Knock down ในปัจจุบัน) และ กระจ่างขลุ่ยแบบไทยและจีน ซึ่งมีแผ่นกระดานรองรับภาชนะที่ใส่มะพร้าวขูดแล้วซ่อนอยู่ใต้ที่นั่ง ท่านจึงกล่าวถึงบิดาว่า เป็นนักพัฒนาตามภาษาสมัยใหม่ โดยอธิบายนักพัฒนาว่า “นักพัฒนาหมายความว่า เป็นผู้รู้จักเพิ่มพูนสิ่งที่มีอยู่ให้เกิดเป็นความเจริญอกาม นำความสะดวกสบายมาให้แก่วิถีชีวิตของคน ซึ่งมีเปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อย ไม่มีหยุดยั้ง แต่ในคราวเดียวกันก็ยังรักษาเสถียรภาพแห่งการเปลี่ยนแปลงให้คงตัวอยู่ได้สม่ำเสมอ ไม่เคลื่อนที่ไปไกล เพราะฉะนั้นนักพัฒนาจึงเป็นผู้เหมาะแก่สมัย ไม่ใช่เป็นผู้ล้มสมัยหรือล่าสมัย” (เล่ม ๑, หน้า ๘๕)

ความรู้เรื่องช่างไม้และการทำอาหารไม่ตกทอดถึงพระยาอนุমানราชชน เพราะท่านไม่มีนิสัยทางการช่าง ผู้ที่รับทอดไว้กลับเป็นภรรยาของท่าน ส่วนนิสัยของท่านที่เหมือนบิดานั้นคือการชอบเก็บสะสมหนังสือและชอบอ่านหนังสือ ดังที่ท่านบอกว่า “ข้าพเจ้าเชื่อมั่นว่า ที่ตนเองสนใจเรื่องอ่านหนังสือ ก็สืบจากนิสัยของบิดาเป็นปฐมเหตุ เพราะท่านเป็นคนชอบหนังสืออยู่ก่อน เมื่ออ่านอะไรแล้ว ก็มักเล่าให้ข้าพเจ้าฟัง พร้อมทั้งความเห็นของท่านทางตรม นอกนี้ยังเป็นคนไม่เชื่ออะไรได้ง่าย ๆ อย่างตื่นข่าว และไม่กลัวผีด้วย เคยเล่าเรื่องผีให้ฟังอยู่บ่อย ๆ” (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๔)

บิดาเป็นนักสะสมหนังสือ มีหนังสือดี ๆ ตกทอดมายังพระยาอนุমানราชชน เช่น **แดงกัจจายนุกิจ** **มิวเซียม** **นโปเลียน** **นิราศต่าง ๆ ของสุนทรภู่** เป็นต้น

เมื่อพระยาอนุमानราชชนยังเป็นเด็ก ครอบครัวย้ายที่อยู่หลายครั้ง เช่น เคยอยู่ที่สำเพ็ง และแถววัดมหาพฤฒารามซึ่งเป็นย่านคนจีน แล้วย้ายมาอยู่บ้านทวาย บริเวณถนนสาทรใต้ต่อถนนเจริญกรุง ซึ่งเป็นย่านของชาวทวายหรือยะไข่ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ย่านนี้ยังเป็นที่อยู่ของชาวไทยอิสลาม ชาวจีนไหหลำ และกวางตุ้งอีกด้วย ตั้งแต่เด็กได้เห็นชีวิตวัฒนธรรม พิธีกรรมทางศาสนา

และมหรสพบันเทิงต่าง ๆ มากมาย อย่างการเข้าทรง หุ่น จี๊ว ลีเก ละคร ฯลฯ สิ่งเหล่านี้เป็น “สิ่งแวด ล้อมทางสังคม” ที่ป็นพระยาอนุমানราชชนให้เป็นผู้เชี่ยวชาญในทางวัฒนธรรม

พระยาอนุমানราชชนเรียนหนังสือที่บ้าน โดยบิดาสอนให้จำตัวสระ พยัญชนะ แล้วเรียน หนังสือ ปฐม ก กา และจินดามณี เมื่อย้ายมาอยู่ถนนสาทรได้แล้ว ได้เข้าเรียนโรงเรียนพระยาบามา เรียน หนังสือแบบเรียนเร็ว เพียง ๒ ปี ก็เข้าโรงเรียนอัสสัมชัญ

เมื่อเรียนชั้นประถมที่โรงเรียนอัสสัมชัญ พระยาอนุমানราชชนได้เรียนภาษาอังกฤษกับครูชื่อ ขอน เฒาสี เป็นคนไทยเชื้อฝรั่ง ซึ่งต่อมาไปรับราชการที่กระทรวงกลาโหม มีชื่อไทยว่า นิยม รักไทย และได้ รับบรรดาศักดิ์เป็นหลวงบวรบรรณารักษ์ ภายหลังได้ร่วมงานกับพระยาอนุমানราชชนแปลและแต่ง หนังสือ หนังสือที่ท่านแปลไว้มีหลายเล่ม เช่น **อดิธานอันสกลฤๅไท โลกนิติไตรภาค มหาภารตยุทธ** และ **ลาดผนวกนิยายเบงกาลี** เป็นต้น ครูสอนภาษาอังกฤษอีกคนหนึ่ง ชื่อ สกกี ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นธานี ได้เ้ามาสกุลพระราชทานว่า วีรานูวัตติ ต่อมาเมื่อจะทำอุปถัมภ์บิดา พระยาอนุমানราชชนได้แปล กวีนิพนธ์เรื่อง *Elegy Written in The Country Churchyard* ของ Thomas Gray และขอให้พระยาอุปถัมภ์ ศิลปสาร (น้อม กาญจนาชิวะ) แต่งเป็นบทดอกสร้อย ให้ชื่อว่า **รำพึงในป่าช้า** พระยาอนุমানราชชนรู้ภาษาอังกฤษดีมาตั้งแต่อายุน้อย เพียงอายุ ๑๐ กว่าขวบสามารถรับจ้างแปลเป็นล่ามให้ฝรั่งอเมริกันได้แล้ว

ส่วนภาษาไทย พระยาอนุমানราชชนได้เรียนตำราภาษาไทยชุด ๖ เล่ม ของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) มี **มูลบทบรรพกิจ** และ **พิศาลกัณฑ์** เป็นต้น พระยาอนุমানราชชนอ่านหนังสือคล่อง มาตั้งแต่เด็ก บางเวลาอยากได้สตาลค์ไปซื้อขนมก็รับจ้างอ่านเรื่องประโลมโลกให้พวกผู้หญิงสาว ๆ ในบ้าน ฟังอยู่บ่อย ๆ ดังกล่าวไว้ว่า “ข้าพเจ้ารับจ้างอ่านเรื่องเรื่องประโลมโลก ซึ่งมีเรื่องเทวดา ยักษ์มาร เรื่องเวท มนตร์คาถา เรื่องสำแดงอิทธิฤทธิ์แสดงศรจำแลงแปลงตัว เหาะเหินเดินอากาศ ทำเสน่ห์ยาแฝด และอื่น ๆ อีกมากมาย จนข้าพเจ้ารู้จักเรื่องหนังสือเหล่านั้นได้เป็นส่วนมาก เช่น เรื่อง **ลักษณวงศ์ โศภนตรี ตามฤๅ โคมินทร โมงป่า กายเพชร**” (เล่ม ๒ หน้า ๑๖๘)

เมื่อขึ้นชั้น ๕ เพียงเดือนเดียว พระยาอนุমানราชชนก็ลาออกจากโรงเรียนอัสสัมชัญ เมื่ออายุ ๑๑ ปี เพื่อไปสมัครเป็นนักเรียนแพทย์ ที่ศิริราชพยาบาล ได้ไปฝึกงานที่โอสถศาลา ต่อมาเข้าทำงานที่โรงแรม โอเรียนเต็ล ได้เงินเดือนละ ๖๐ บาท ทำงานอาทิตย์ละ ๗ วัน ตั้งแต่ ๗ โมงเช้าถึง ๖ โมงเย็น ต่อมาไป ทำงานที่กรมศุลกากร หรือที่เรียกว่าโรงภาษี ได้เงินเดือนน้อยกว่า ๑๐ บาท แต่ได้หยุดวันอาทิตย์และวัน นักจัดฤกษ์ ระหว่างการรับราชการที่กรมศุลกากร พระยาอนุমানราชชนได้ศึกษาภาษาอังกฤษและประวัติ ศาสตร์จากนายอรแมน แมกสเวล ผู้เป็นหัวหน้ากองซึ่งให้ความเมตตาเพราะเห็นว่าเป็นผู้ขยันขันแข็ง ใน การทำงาน และมีความประพฤติไม่ต่างพร้อย

ต่อมานายอรแมน แมกสเวล ส่งเสริมให้พระยาอนุমানราชชนไปเป็นเลขานุการของนายวิลเลียม

นั่นนั ที่ปรึกษากรมศุลกากรและรองอธิบดี เมื่อหมดสัญญาขี้นตัวจากกรมศุลกากรอังกฤษ นายวิลเลียม นั้นนักลับประเทศอังกฤษ นายนอร์แมน แมกสเวล หัวหน้ากองรายงานเลื่อนไปรับตำแหน่งที่ปรึกษาแทน ส่วนตำแหน่งรองอธิบดีขี้นเลิกไป พระยาอนุমানราชชน ได้รับตำแหน่งหัวหน้ากองรายงาน แทนอยู่ ๒ ปีเศษ ก็ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นผู้ช่วยอธิบดี ต่อมาอีก ๒ ปี ก็ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยา จากที่เป็นขุนอนุমানราชชนตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๔ กินเวลาถึง ๑๒ ปีกว่าจะเป็นพระยา หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พระยาอนุমানราชชนถูกปลดออกจากราชการ หลังจากรับราชการมานาน ๒๖ ปีเศษ ด้วยมูลเหตุที่ทางราชการแจ้งว่าเพราะรับราชการมานานเกินไป แต่พระยาอนุমানราชชนเขียนไว้ว่า “ครั้งนั้น ข้าพเจ้ายังคิดไม่ออก เคี้ยวนี้อาจจะค้นหาสาเหตุที่ถูกปลดได้เงา ๆ กล่าวคือ การที่ข้าพเจ้าพยายามจะดูรูรั้วซึ่งเป็นรูใหญ่ของตระกร้าใบโต ซึ่งใส่น้ำก็ต้องรั้วไหล อาจเป็นเหตุให้ขัดกับผลประโยชน์ของกลางคนก็ได้ แม้การที่ทำนี้ นึกว่าเป็นความลับ นอกจากตัวข้าพเจ้า นายเมส กับอีกท่านหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้บอกความลับอันเป็นเล่ห์เหลี่ยมที่ทำให้ไหลรั้ว มีอยู่ ๓ คนเท่านั้น แต่เราจะทราบได้อย่างไรว่า กรรมที่ทำไปนั้น จะไม่รั้วไหลไปถึงหูคนอื่น ถึงข้าพเจ้าและนายเมสจะไม่เปิดเผยแก่ใคร แต่อีกคนหนึ่งซึ่งรู้อาจเปิดเผยอย่างขุขไวแก่ใครก็ได้ อีกอย่างหนึ่งข้าพเจ้าไม่รู้ตัว ว่าวาจาที่ข้าพเจ้ากล่าวกับผู้ใต้บังคับบัญชา ลางทีจะมีลุ่มเสี่ยงแจ้งกร้าน กระทำให้ลางคนที่ไม่รู้จักนิสัย อาจเข้าใจผิด คิดเห็นเป็นว่าเอาตามใจตน จึงเกิดความไม่พอใจเป็นศัตรูขี้นลับ ๆ ก็ได้” (เล่ม ๔, หน้า ๒๐๔)

ล่วงมาปี พ.ศ. ๒๔๗๖ หลวงวิจิตรวาทการ อธิบดีกรมศิลปากรชักชวนให้เข้ารับราชการใหม่ที่กรมศิลปากร ในตำแหน่งหัวหน้ากองศิลปวิทยา

วิธีการเขียน

แม้จะมีการวางกรอบโครงของการเขียนอัตตชีวประวัติว่าจะเขียนถึงเมื่อเกิด เมื่อเป็นเด็ก เมื่อทำงาน เมื่อแก่ แต่ไม่ได้เล่าตรง ๆ ไปเฉพาะเรื่องของตนเอง เมื่อเล่าถึงเรื่องหนึ่งย่อมเกี่ยวพันกับเรื่องอื่น ๆ ผู้เขียนจึงเล่าเรื่องอื่น ๆ ขยายออกไป แล้วจึงกลับมาเล่าเรื่องเดิม เป็นเช่นนี้ตลอดไป ดังที่ท่านกล่าวไว้เสมอว่าให้ชีวประวัติของท่านเป็นเพียง “ขอเกี่ยวเรื่องเก่าไว้” อย่างเมื่อเล่าเรื่องญาติข้างพ่อ ก็เล่าเรื่องญาติคนที่เสียชีวิต แล้วก็เล่าเรื่องการทำพิธีศพทั้งสมัยก่อนและสมัยปัจจุบัน ทั้งในชนบทและในเมืองหลวง เมื่อกล่าวถึงการเริ่มเขียนหนังสือ ก็เล่าเรื่องหอมฝรั่งในเมืองไทยที่รู้จัก เรื่องห้องสมุดเนลเซน เฮล์ เรื่องเบียร์ เรื่องเบียร์หอยที่ใช้เป็นเงินปลีก เมื่อเล่าถึงตอนเข้าโรงเรียนอัสสัมชัญ ก็ขยายไปเล่าเรื่องผี เรื่องประเพณีงานศพ การฝังศพ เผาศพ เทศพ ประเพณีการเกิด การแต่งงาน ได้เล่าเรื่องสถานที่ต่าง ๆ ภายในโรงเรียนอัสสัมชัญ และบริเวณโคขรรอบ คือ ถนนโอเรียนเต็ล ถนนเจริญกรุง ตลาดน้อย สีพระยา สุริวงค์ นอกจากนี้ยังเล่าเรื่องตำรวจพลตระเวน เรื่องงานสมโภช ร.ศ. ๑๑๒ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ

นิวัติพระมหานครจากทวีปยุโรป และเรื่องงานฉลองสมโภชวัดเบญจมบพิตร เมื่อเล่าถึงตอนลาออกจากโรงเรียนอัสสัมชัญเพื่อสมัครเรียนต่อโรงเรียนแพทย์ ศิริราช แล้วไปฝึกงานที่โอสถศาลา ผู้เขียนเล่าเรื่องโอสถศาลาของรัฐบาล เรื่องป้อม เรื่องคลอง เรื่องถนนเคโซ ถนนสุรวงศ์ เรื่องสะพาน เมื่อ เกือบ ๕๐ ปีที่แล้ว เป็นต้น เรื่องที่ขยายเพิ่มเติมอาจเป็นเรื่องให้ความรู้ความรู้ทางมานุษยวิทยา นิรุกติศาสตร์ คติชนวิทยา หากเป็นเรื่องที่เขียนละเอียดไว้ในบทความหรือหนังสือเล่มใดเล่มหนึ่งของท่านแล้ว ผู้เขียนจะแนะนำให้อ่านเพิ่มเติมในหนังสือนั้น

ผู้เขียนมักออกตัวเสมอว่าเป็นการเล่าเรื่องจากความทรงจำ ย่อมมีหลงลืมไม่ครบถ้วนสมบูรณ์เป็นธรรมดา ส่วนที่จำรายละเอียดไม่ได้ ผู้เขียนจะบอกโดยตรง ส่วนที่ไม่ได้รู้ก็พ้นจากความทรงจำ แต่ค้นคว้าจากเอกสารก็จะบอกไว้เช่นกัน อย่างไรก็ตาม การเล่าจากความทรงจำนั้น ผู้เขียนขอให้ผู้อ่านใช้วิจารณญาณไตร่ตรอง มิใช่เชื่อถือไปเสียทั้งหมด

“ข้าพเจ้าเล่าเรื่องตอนนี้ เป็นสมัยที่ข้าพเจ้ายังไม่เกิดทั้งนั้น ได้ยินได้ฟังมาอย่างใด ก็เล่าไปอย่างนั้น อาจมีผิดมีถูกแค่ไหน ข้าพเจ้าก็ไม่ได้ยืนยัน เพราะไม่สำคัญ ด้วยเป็นเรื่องความทรงจำของผู้ซึ่งมีอายุค่อนข้างชราแล้ว ย่อมมีความหลง ๆ ลืม ๆ เป็นธรรมดา จะต่างกันระหว่างบุคคล ก็แต่ด้วยอำนาจแห่งความจำ ซึ่งทุกคนมีไม่เท่ากันทีเดียว เรื่องที่เล่าจะถูกผิดอย่างไร ตกอยู่กับท่าน ข้าพเจ้ามีหน้าที่แต่จะเล่าให้ฟังเท่านั้น ผู้ฟังท่านนั้นจะต้องใช้ปัญญาไตร่ตรองด้วยเหตุผลตนเอง มากกว่าจะฟังอย่างเดี๋ยวจึงเชื่อแล้วก็อย่ายึดถือเอาว่าเป็นถูกทั้งหมด อย่างนี้ใช้ไม่ได้ ด้วยขัดกับที่พระบาลีว่า “มา สมโณ โน ครุติ” แปลว่า “อย่าเชื่อเพราะเป็นคำกล่าวของอาจารย์” จะเชื่อได้ก็ต่อเมื่อ ได้พิจารณาด้วยเหตุผล เห็นจริงแล้วจึงเชื่อ” (พื้นความหลัง เล่ม ๑, หน้า ๑๖)

ดังนั้น พระยาอนุমানราชชนจะเน้นให้ผู้อ่านรู้จักคิดเป็นเสมอ นับว่าเป็นข้อดีของหนังสือ

คุณค่าของพื้นความหลัง

๑. พื้นความหลังเป็นสารคดีประเภทอัตชีวประวัติ แต่เรารู้เรื่องราวส่วนตัวของเจ้าของประวัติ คือ พระยาอนุমানราชชน น้อยมาก แม้แต่ชื่อของท่านทั้งชื่อจีนและชื่อไทย นามสกุลพระราชทาน ก็เป็นสิ่งที่กล่าวขึ้นหลังจากกล่าวถึงเรื่องอื่น ๆ มาแล้วรื้อยกกว่าหน้า โดยบอกว่า “ข้าพเจ้าเล่าประวัติตนเอง แต่ก็ลืมเล่าว่าข้าพเจ้าชื่ออะไร” (เล่ม ๑, หน้า ๑๒๖) ท่านกล่าวถึงภรรยา แต่ก็ไม่ได้เล่าเรื่องการพบปะ การเกิดความรัก และการตกลงแต่งงาน ท่านใช้คำเรียกภรรยาว่า “ลารเอก” ตามที่หม่อมเจ้าหญิงขุนพิศมัย ศิษย์กุลเขตศรีเรียก ท่านมีบุตรธิดา ๕ คน แต่ไม่ได้กล่าวถึงบุตรธิดาเลย ท่านเล่าถึงภรรยาให้เห็นภาพชัดเจนอยู่ครั้งเดียว เมื่อเดินทางกลับจากราชการมีภรรยาได้ หลังอาบน้ำ รับประทานอาหารเสร็จแล้ว ภรรยาของท่านนำผ้าคลุมผมผู้หญิงและปิ่นปักผมมาถามว่าเป็นของใคร ท่านนึกรู้ว่าถูกเพื่อแกล้งเพราะฝากกระเป๋าเสื้อผ้า

ให้เพื่อนมากกลับบ้าน แต่ท่านก็วางเฉย ไม่แสดงพิรุณอย่างใด เรื่องก็สงบเพียงแค่นั้น ท่านรู้ว่าภรรยาหึง เพราะเป็นเรื่องสามัญที่ผู้หญิงหรือชายต้องหึงคู่ครองของตน แต่เป็นเพราะประพติตัวเป็นที่น่าเชื่อและน่าไว้วางใจเป็นทุนเดิมมาก่อน ท่านแสดงความรักชมภรรยาว่าไม่หุนหันพลันแล่นถามเรื่องนี้หรือเล่นงานคนที่ที่มาถึงบ้านกำลังเหมื่อย ๆ จึงทำให้ไม่เกิดเรื่องไม่พึงปรารถนาขึ้น

คนใกล้ชิดที่ท่านพูดถึงมากที่สุดคือบิดามารดา เพราะมีความรักกตัญญูต่อบิดามารดามาก และท่านยังให้เห็นว่าความกตัญญูเป็นธรรมอันประเสริฐที่จะทำให้ประสบความสำเร็จความสุขความเจริญ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

“ข้าพเจ้าระลึกถึงความหลังขึ้นมาทีใด ก็รู้สึกเบิกบานสบายใจ ว่ามีเสี้ยวที่ตนเกิดมาได้ทำหน้าที่ลูก ซึ่งมีอยู่ต่อบิดามารดาด้วยกตัญญูกตเวทิตสุมบูรณ์แล้วอย่างลูกที่ดี จึงมีร่างกายและจิตใจเป็นความสุขความเจริญตามสมควรแก่อัธยาศัยที่เป็นอยู่ เพราะด้วยอำนาจแห่งกตัญญูกตเวทิตาสังเดียงฉันเอง ที่ส่งผลทำให้มีสิ่งอื่น ๆ ซึ่งเป็นส่วนคุณธรรมติดตามพ่วงท้ายมาด้วย เป็นเงาตามตัว เห็นทันตา” (เล่ม ๑, หน้า ๕๓)

๒. แม้ว่าพระยาอนุমানราชชนจะเขียนถึงเรื่องราวของตัวเองตามความจำเป็น แต่ในฐานะที่เป็นหนังสืออัตชีวประวัติ ผู้อ่านจะได้รับทราบเรื่องราวเกี่ยวกับตัวผู้เขียนพอสมควร นอกจากประวัติชีวิตและการทำงาน ยังสามารถมองเห็นบุคลิกภาพ และนิสัยใจคอของท่านได้เป็นอย่างดี ว่าเป็นคนอ่อนน้อมถ่อมตน ขยันขันแข็งอุทิศตนในหน้าที่การงาน มุมานะในการเรียนรู้ มีความประพฤติดี ไม่กินเหล้า เที่ยวผู้หญิงและเล่นการพนัน ตลอดจนไม่คดโกง จึงเป็นที่รักใคร่เอ็นดูของผู้บังคับบัญชาหรือผู้มีตำแหน่งหน้าที่การงานสูงกว่าทั้งคนไทยและคนต่างประเทศ แต่ขณะเดียวกันก็ไม่เป็นที่ชื่นชอบของเพื่อนร่วมงานในระดับเดียวกันนัก แต่ด้วยความเป็นคนไม่ผูกใจเจ็บ ให้อภัย ดังนั้น เมื่อจะต้องทำงานร่วมกับผู้ที่เคยผิดใจกัน ก็จะพูดจาปรับความเข้าใจกัน จนกลายเป็นเพื่อนสนิทกันอีกครั้ง และมีมิตรจิตมิตรภาพต่อมาอีก ขึ้นยาว อย่างกรณีนายธานี วีราวุธคดี ซึ่งผิดใจกันเพราะพระยาอนุমানราชชนล้อเลียนเรื่องนายธานีคิดอ้าง แต่เมื่อนายธานีจะทำหนังสืองานศพบิดา พระสารประเสริฐมาคิดต่อให้พระยาอนุমানราชชนช่วยแนะนำหนังสือที่จัดพิมพ์ในงานศพ พระยาอนุমানราชชนช่วยเหลือด้วยความเต็มใจ และคืนดีกันได้ในที่สุด หรือหลังจากที่ไปทำหน้าที่เลขานุการที่ปรึกษาและรองอธิบดี กรมศุลกากรแล้ว แต่เมื่อต้องมารับหน้าที่สะสางงานค้างค้ำในกรมราชงานให้เสร็จทันเวลาที่กำหนด ก็ใช้ความอ่อนน้อมอารีอรอบกับข้าราชการในกองคนที่เคยบาดหมางกันก็เชิญพบสองต่อสองเพื่อปรับความเข้าใจ ให้เป็นเพื่อนกัน และช่วยกันทำงาน ซึ่งก็ได้ผลดี คืองานเสร็จทันเวลา และมีมิตรภาพยังยั่งยืนจนตายจากกันอีกด้วย อย่างไรก็ตาม นอกจากความสุภาพอ่อนน้อมแล้ว ผู้อ่านยังสังเกตได้ว่าพระยาอนุমানราชชนเป็น “นักบู๊” มิใช่น้อย เพราะท่านมิได้เกรงกลัวการปะทะด้วยกำลังหรือวาจาจากฝ่ายตรงข้ามเลย

๓. ผู้เขียนเป็นผู้แสวงหาความรู้ เป็นนักค้นคว้า เพราะอ่านหนังสือมาก หากไม่ค้นคว้าจากหนังสือก็มักจะถามจากผู้รู้ด้วยความอ่อนน้อมถ่อมตน อย่างจดหมายถามหมอคาร์ (A. Kerr) เจ้ากรมแผนกพฤกษศาสตร์ แห่งกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม เรื่องไม้ไผ่สน ดันดินเบ็ด และดันประตูลาย

งานที่พระยาอนุমানราชชนให้ความใส่ใจอย่างยิ่ง คือ งานค้นคว้าเขียนหนังสือต่าง ๆ และการจัดทำ
ปทานุกรม ของราชบัณฑิตยสถาน บุคคลที่กล่าวถึงในพื้นที่ความหลัง นอกจากเจ้าชายและเพื่อนฝูงในที่
ทำงานแล้ว ล้วนเป็นนักปราชญ์ผู้ทรงคุณวุฒิ นอกจากภาษาไทย ท่านรอบรู้ภาษาต่างประเทศหลายภาษา
โดยการเล่าเรียนจากผู้รู้ และฝึกฝนด้วยตนเอง ท่านพูดภาษาอังกฤษได้ตั้งแต่เรียนโรงเรียนอัสสัมชัญ จน
ทำงานเป็นล่ามได้ เมื่อทำงานกับฝรั่งที่โรงแรมโอเรียนเต็ลก็ไม่มีอุปสรรคในเรื่องการใช้ภาษาอังกฤษ เมื่อ
มาทำงานที่กรมศุลกากรกับฝรั่ง ท่านก็แสวงหาความรู้ภาษาอังกฤษเพิ่มเติมจากนายฝรั่งของท่าน ท่านเล่า
ว่านายวิลเลียม นันน์ ที่ปรึกษาของกรมศุลกากรแนะนำให้อ่านหนังสือประวัติศาสตร์และประวัติบุคคลมี
ชื่อ แล้วให้นำไปเล่าปากเปล่าให้ฟังทุกวันเสาร์ นายวิลเลียมจะอธิบายเพิ่มเติมหรือทักท้วงข้อบกพร่องให้
ทราบ ได้ปฏิบัติเช่นนี้มาครั้งปีจนนายนันน์ไม่ได้เรียกไปให้เล่าปากเปล่าอีก แต่พระยาอนุমানราชชนก็ไม่
ได้เลิกอ่านหนังสือ กลับชอบอ่านเรื่องเหล่านั้นตลอดมา ความชอบอ่านหนังสือและสะสมหนังสือทำให้ใน
ระยะหลังได้สั่งซื้อหนังสือจากบริษัทฟอยล์ที่ประเทศอังกฤษเสมอ ท่านได้มอบหนังสือทั้งหมดเป็นสมบัติ
ของชาติ เก็บไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ หลังจากท่านถึงแก่กรรมแล้ว เพื่อคนรุ่นหลังจะได้ค้นคว้าต่อไป

๔. ผู้เขียนแทรกคำแนะนำ ดังเดือน อันเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านเสมอ อย่างเช่น มีคำแนะนำ
สำหรับผู้ทำงานไม่ให้รังเกียจงานที่ดูเหมือนง่าย ๆ ใช้สติปัญญาน้อยกว่าคุณวุฒิ เพราะหากไม่เอาใจใส่งาน
ของตนอย่างจริงจัง ก็ทำให้งานบกพร่อง และถึงจะไปทำงานที่สูงกว่าก็จะได้ไม่ดีเช่นกัน ดังตอนที่พระยา
อนุমানราชชนเล่าถึงตอนที่ทำงานเป็นเลขานุการประจำตัวที่ปรึกษาฝรั่ง ในกรมศุลกากรว่า

“งานเก็บหนังสือ เสนอหนังสือ เป็นงานขั้นต้น ผู้น้อยซึ่งไม่มีความรู้ทางหนังสือสูงก็อาจ
ทำได้ดี ถ้ามีเขาวงกตปัญญาผู้บังคับบัญชา เว้นไว้แต่ผู้ที่ทำหน้าที่นี้เห็นว่าเป็นงานต่ำ ไม่สมภูมิรู้ของตน
ก็อาจทำไม่ได้ดีเท่ากับผู้มีภูมิรู้ต่ำกว่า ถ้าเป็นเช่นนี้ ความเจริญก้าวหน้าในตำแหน่งการงานก็ไปไม่ได้เร็ว
เพราะเมื่องานอย่างนี้ทำไม่ได้แล้ว ถึงไปทำงานอื่นที่สูงขึ้นไปก็คงทำไม่ได้ดีเช่นกัน เพราะสิ่งทั้งหลายย่อมมี
วิวัฒนาการมาจากสิ่งง่าย ๆ ก่อน และก็เจริญ มีลักษณะซับซ้อนและยุ่งยากขึ้นโดยลำดับ ถ้าไม่เคยรู้หรือมี
ประสบการณ์มาก่อนเป็นขั้น ๆ คือจากง่ายไปหายาก ก็จะไม่พบผลเป็นความเจริญแก่ชีวิตอันแท้จริงในการ
งานที่ทำนี้มีฉันทะ ในการศึกษาหาความรู้ก็มีฉันทะ” (เล่ม ๓, หน้า ๒๑๓-๔)

๕. ผู้เขียนแทรกความรู้เรื่องภาษาอยู่ตลอดเวลา ได้แก่ที่มาของคำต่าง ๆ ซึ่งอาจจะเป็นคำไทยแท้
หรือคำที่มาจากต่างประเทศ ทั้งตะวันออกและตะวันตก ดังตัวอย่างเช่น

คำที่ท่านคิดปรุงขึ้น เช่น

สถานธนาสุเคราะห์ แทนคำว่า โรงรับจำนำ จากเดิมมีผู้เสนอให้ราชบัณฑิตยสถานพิจารณาคำว่า
สถานธนาสงเคราะห์ ต่อมาเกิดคำว่า **สถานธนาบาล** อีกคำหนึ่ง

กุนผอย เป็นคำที่ใช้มาแต่เดิม ท่านเล่าว่า เดิมเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เห็นว่าคำนี้แปลไม่ได้

ความ จึงเปลี่ยนเป็น**มูตฝอย** ต่อมาทราบว่าคำนี้มีมานานแล้ว แม้จะยังแปลไม่ออก ก็ชอบที่จะรักษาไว้ก่อน จนกว่าจะทราบได้แน่ว่าเป็นคำ ไม่มีอยู่ในภาษาไทยแล้ว จึงควรจะเปลี่ยนแก้ไขใหม่ ที่ท่านหุนหันพลันแล่นไปแก้กุ่มฝอยเป็นมูตฝอย เพราะขณะนั้นท่านยังปราศเปรียวอยู่ ท่านจึงรู้สึกเสียใจมาก และทำให้ท่านไม่สบายใจเลย (เล่ม ๒ หน้า ๒๑๔ - ๕)

คำที่มาจากภาษาต่างประเทศ เช่น

หมาดำ มาจากภาษามลายูว่า มาตา หมาดำเถียะ = ตำรวจจับ

โป๊ต มาจากภาษาอังกฤษ

เขา = ถ่ายปัสสาวะ แปลจากภาษาเขมร ว่าสำราญ หมายความว่าทำให้เขาตัว เรานอคำว่าสำราญ มาใช้ในความหมายว่าสบายอกสบายใจ ห้องนำหญิงที่หอสมุดแห่งชาติสมัยก่อน ดึกปายหน้าประตูว่า ศรีสำราญ

หังพอย มาจากภาษาจีน หมายความว่าคำที่เปล่งออกมาลอย ๆ ด้วยอารมณ์ (เล่ม ๒ หน้า ๑๖๔)

นอกจากนี้ ยังมีเรื่องสำนวนต่าง ๆ โดยใช้สำนวนไทยประกอบกับเรื่องที่กำลังเล่า ทำให้เข้าใจความหมายและการใช้สำนวนไทยไปพร้อมกัน อย่างพูดถึงญาติที่เหลวไหลว่า **“ไม่เอาถ่าน”** นื่อง ๆ ที่ยังเด็กว่า **“ปึกอ่อน”** คำว่า **“คนร่วมขง”** หมายถึงคนต่างชาติที่เป็นอาณานิคมของชาติตะวันตก มี “ขง” อันหมายถึงชาตินั้น ๆ คุ้มครองอยู่ เมื่อทำผิดก็ไม่ต้องขึ้นศาลไทย ต้องไปฟ้องร้องที่ศาลกงสุลที่สังกัดอยู่ ซึ่งมีหนทางชนะมากกว่าแพ้ คนร่วมขงจึงมักเกะกะระราน ไม่อยู่ในสุจริตธรรมด้วยถือว่าตนมีที่ปกปึกคุ้มครอง **“ไปกินเรือนหม้า”** หมายความว่าถึงผู้ขายแต่งงานแล้วไปอยู่กับหญิงญาติผู้ใหญ่ฝ่ายข้างเมีย เป็นต้น

นอกจากสำนวนแล้ว พระยาอนุমানราชชนยังแทรกภาษิตไทยอยู่เสมอ เป็นการรักษาคำเก่า ๆ ไว้ไม่ให้สูญหาย อย่างเล่าเรื่องการตั้งศพในสมัยก่อนว่า ถ้าเป็นศพอย่างดี ก็มีการตั้งเครื่องประดับอยู่รอบบริเวณที่ตั้งศพ เด็กและใคร ๆ ที่ไปในงานศพก็เดินดูเครื่องตั้งที่ประดับไว้ เครื่องตั้งเหล่านี้ป็นเป็นตุ๊กตาตัวเล็ก ๆ อยู่ในตู้กระจกรอบค้ำน ปั้นเป็นละครเรื่องต่าง ๆ ที่ดูก็รู้ว่าเรื่องอะไร เด็ก ๆ ไม่รู้ก็ถามผู้ใหญ่ให้เล่าให้ฟัง บางทีก็เป็นเรื่องตลกขบขัน นอกจากเครื่องตั้ง บริเวณที่ตั้งศพยังมีปักฉัตรธงและจามรสลับกันเป็นระยะ ๆ บางทีมีเครื่องสังเค็จคือสิ่งของที่เตรียมไว้ทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้คนตาย แสดงไว้ให้คนดูด้วย พระยาอนุমানราชชนสรุปว่า **“ถ้าเป็นศพของผู้มั่งคั่งมีอันจะกิน จะทำศพทนมมรুকันอย่างนี้ก็ทำเนา แต่ถ้าเป็นคนธรรมดา **“ชักหน้าไม่ถึงหลัง”** เห็น **“เขาขึ้นคานทางอ้อมีประธานกัน”** คือเอาอย่างคนอื่น ซึ่งมีฐานะสูงกว่าตน ก็จะกลายเป็นเรื่องทำศพชนิดที่เรียกว่า **“คนตายขายคนเป็น”** หรือในเรื่องงานศพเช่นเดียวกัน พระยาอนุমানราชชนกล่าวว่า **“แต่ที่ชาวบ้านกลางรายยังมีมหรสพกันอยู่ในงานศพ ก็เป็นเรื่องจำเป็นของเขา ใครจะไปทราบได้อย่างไรว่าไม่จำเป็น เหตุนี้จึงมีภาษิตคติปากอยู่สองบท ซึ่งเมื่อดูรวมก็ขัดกัน แต่เมื่อดูแยกก็ไม่ขัดกัน คือคำว่า **“คำนำพริกอะฮายแม่หมา”** และ **“ฆ่าควายอย่าเสียดายพริก”** ใช้ได้ด้วยกัน****

ทั้งสองกรณี แสดงให้เห็นว่าท่านคิดว่าภาษิตสำนวนไทยเกิดจากสถานการณ์จริง บางครั้งดูเหมือนขัดกัน แต่ก็ต้องพิจารณาความต้องแต่เหมาะสมเป็นกรณีไป

การนำภาษิตสำนวนไทยมาแทรกไว้ ทำให้คนรุ่นหลังได้ทราบความหมายของภาษิตเหล่านี้ ซึ่งบางส่วนอาจจะลืมเลือนกันไปแล้ว ดังจะขอยกตัวอย่างบางส่วนดังนี้

“เรื่องเข้าหุ้นส่วนแล้วเกิดแตกร้าง ทำให้นึกไปถึงภาษิตของเก่าบทหนึ่งที่ว่า **“ทำมาเข้าส่วน ทำสวนเข้าทุน”**

“เงินที่ได้คืนมา เมื่อชดเชยกับที่ต้องเสียเป็นเงินเบี้ยบำนาญทางไปแล้ว เกี่ยวกับเรื่องเป็นด้อยร้อยความ ก็เห็นจะเป็นอย่างที่มีค่าเงินกล่าวว่า **“กินข้าวม้า ดีกว่าเป็นควม”**

“เราเป็นคนมีทุนน้อย ต้องค่อยทำค่อยไปอย่างนี้ก่อนเป็นดี อย่าใจร้อนหวังรวยเร็ว ๆ นี่ก็เข้าภาษิตที่ว่า **“กินข้าวต้มอย่ากระโจมกลาง”**

“อุปสรรคในการอ่านภาษาอังกฤษให้เข้าใจและเกิดความสุขด้วยมืออย่างนี้ทุกกระแหน่งความรู้ ทั้งนี้ก็เนื่องด้วยปัญญาความคิดซึ่งมีอยู่ยังไม่คลี่คลายเป็นความเจริญตามลำดับขั้นของความรู้ หรือ **“อินทรีย์ยังไม่แก่กล้า”** เพราะฉะนั้นจึงกล่าวว่า **“กินข้าวต้มอย่ากระโจมกลาง”** ต้องค่อย ๆ เล็มข้าง ๆ ขามไปก่อน จนกว่าข้าวต้มจะลดความร้อนลง จึงจะกินตอนกลางได้ ข้อสำคัญต้องมีความพยายาม ตั้งใจเอาขณะตนเองได้บ้างไม่มากนักน้อย เพราะ **“สิ่งทั้งหลายมีอายุของมัน”** ที่ข้าพเจ้าอ่านหนังสือภาษาอังกฤษออกก็ออกเป็นจั้น ๆ ตามลักษณะขาก่ายของหนังสือ ดูล่งมาได้โดยลำดับ อย่างกินข้าวต้มไม่กระโจมกลางละนั่น”

“เพราะเห็นอยู่บ่อย ๆ อย่างผาดผืนนี้เอง ที่ทำให้เห็นว่าสวย เมื่อเห็นว่าสวยแล้วก็เกิดความรัก ซึ่งในที่นี้เป็น **“รักข้างเดียวเป็นเกลียวกลม”** แต่เป็นเรื่องไม่ถึงกับ **“ต่อตามยามไอ”** เพราะได้เห็นโดยชั่วแล่นบนรถไฟเท่านั้น พอลงจากรถไฟแล้วก็ไม่เจอกันอีก เรื่องจึงยุติแค่นี้”

“เห็นเป็นว่ามีคนนุ่งให้สบายแล้ว จะต้องไปเรียนรู้เรื่องนุ่งผ้าทำไมให้ลำบากแก่ตนเปล่า ๆ เข้าตำราที่ว่า **“รู้จักขาม ไม่รู้จักขาม”** ถึงทำไมเป็นก็ไม่เคียดร้อนอะไร”

“เรื่องที่ว่า **“รู้จักขาม ไม่รู้จักขาม”** ในใช้ได้ลางโอกาสเท่านั้น ถ้าผิดโอกาสอาจให้ผลเคียดร้อนก็ได้ สู้ **“รู้ไว้ชั่ววูบอย่าแบกหาม”** ไม่ได้

“ข้าพเจ้าเป็นคนอยากรู้อยากเห็นไม่ว่าเรื่องอะไร เพราะเห็นว่า **“รู้ไว้ชั่ววูบอย่าแบกหาม”** ถ้ามีโอกาสและนึกได้ก็เป็นซักถามผู้รู้”

“ทำไมเขาจึงเต็มใจบอก ในสิ่งซึ่งควรจะปิดบังมากกว่าจะเผยให้ทราบ ทั้งนี้ก็เพราะผู้นั้นมีความนับถือและไว้นือเชื่อใจข้าพเจ้ามาก ด้วยมีบุญคุณกันอยู่ ในข้อที่ข้าพเจ้าเคยเตือนสติกัน อย่างที่สุภาษิตจีนกล่าวว่า **“จนแต่ใจสะอาด ดีกว่ามั่งมีแต่ใจสกปรก”** เล่ห์เหลี่ยมที่พ่อค้า โดยเฉพาะส่วนใหญ่เป็น

ชาวจีน ดำเนินการอยู่ในเวลานั้น ลางกรณีก็สลับซับซ้อนมาก ยากที่จะ “จับมือใครดม” ได้ แม้จะทราบกันอยู่ดี เพราะมีกลิ่นอย่างทุเรียน แต่ทำอะไรไม่ได้มัน ด้วยมีแต่กลิ่น ตัวกลิ่นอยู่ที่ไหน หาไม่พบได้ง่าย ๆ ข้าพเจ้าเชื่อว่าเรื่องอย่างนี้ พระองค์เจ้าพร้อมทรงทราบดี ถ้าจะดำเนินการให้แตกหัก ก็ต้อง “หักค้ำพรว้าด้วยเข่า” ผลที่ได้ก็เจ็บเข่า แต่พรว้าก็คงอยู่ ไม่หักไปง่าย ๆ ตามต้องการ เป็น “แพ้กัยตนเอง” มากกว่า”

๖. ได้ความรู้เรื่องในอดีต ที่หลายอย่างอาจจะสูญสิ้นหรือล้าสมัยไปแล้ว เรื่องที่เล่ามีทั้งเรื่องสำคัญ ๆ เช่น เรื่องการศึกษาสมัยก่อน เรื่องประเพณีวัฒนธรรม ฯลฯ และเรื่องจุกจิกเล็กน้อยที่ดูเหมือนไม่สำคัญ แต่ก้อยู่ในวิถีชีวิต เช่น การแต่งกาย การละเล่นของเด็ก อาหารการกิน ฯลฯ ตลอดจนเรื่องที่ในยุคปัจจุบันอาจจะคิดว่าเป็นเรื่องสะท้อนสภาพด้านลบของสังคมไทย เช่น เรื่องหญิงโสเภณี เรื่องโรงบ่อเบี้ย เรื่องการเล่นหอย เรื่องทรงเจ้าเข้าผี เรื่องยาแฝด หรือเรื่องรักษาด้วยการแพทย์แผนโบราณ รวมทั้งเรื่องการขับถ่าย พระยาอนุমানราชชนกเล่าไปด้วย ท่านเล่าว่าสมัยการไปทุ่ง ไปป่า หรือไปนอกบ้าน เป็นเรื่องธรรมดา เพราะเนื้อที่กว้างขวางเปล่านั้นมีมาก ไม่กระทบกระเทือนอนามัย เพราะธรรมชาติคือแดด ฝน สัตว์และแมลง จะเป็นผู้กำจัดความสกปรกไปไม่ช้าก็เร็ว ในกรุงเทพฯ เมื่อ ๔๐ - ๕๐ ปีมาแล้ว น้ำเรือนทุกบ้านมีส้วม ซึ่งแต่ก่อนเรียกว่า เว็จ ส่วนบ้านที่อยู่แม่น้ำลำคลอง สถานที่ราชการ รวมทั้งที่อยู่บนเรือและแพ จะตั้งเว็จ ให้ยื่นออกไปในน้ำ ถ้าเป็นสถานที่ที่มีคนอยู่มาก ก็มีเว็จสาธารณะ ซึ่งไม่มีใครดูแลเอาใจใส่เรื่องความสะอาด ต่อมาเมื่อมีส้วมชนิดชักโครกเข้ามาใช้ พระยาอนุমানฯ ยังเล่าว่าในพระบรมมหาราชวัง มีอุโมงค์ไว้ให้พวกในวังถ่ายทุกข์ มีท่านผู้ใหญ่สูงศักดิ์เมตตาเล่าให้ฟังว่า “ในหลวงซีโล่ทรงทงเจิม เจ้าหน้าทีทำเตรียมไว้วันละ ๓ ใบ แล้วเจ้าพนักงานเชิญไปลอยน้ำ เพราะถือว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นเทวดา รัชกาลที่ ๕ ทรงเห็นอุจาด ตรัสให้เลิกเสีย (๓๐ ม.ค. ๒๔๔๔)”

พระยาอนุমানราชชนกอธิบายว่า “ข้าพเจ้าเล่าเรื่องซึ่งไม่มีใครเขาเล่ากัน เพราะเป็นเรื่องไม่น่าจะเล่า เพียงแต่กล่าวถึงชื่อของสิ่งนั้น ก็ทำให้เกิดสะอิดสะเอียนพะอืดพะอมอยู่แล้ว จึงต้องเปลี่ยนเป็นคำอื่นมาใช้แทน เรื่องอย่างนี้เป็นด้านหลัง ของสิ่งซึ่งมีด้านหน้า มีอยู่ด้วยกันทุกชาติทุกภาษา หนีไม่พ้น เขาจึงไม่พูดกัน เขาจะอวดกันแต่ด้านหน้าเท่านั้น เช่น ในรูปถ่ายและประวัติผู้ตาย ถ้าเผยด้านหลังด้วยก็เขลา แต่เราจะทราบเรื่องด้านหน้าแต่ด้านเดียว โดยไม่ทราบเรื่องด้านหลังด้วย ถ้าเป็นทางความรู้หรือวิชาการ ก็เท่ากับได้ทราบความจริงแต่ด้านเดียว ที่เราศึกษาเรื่องอดีต เช่น เรื่องประวัติศาสตร์และโบราณคดี ก็เพราะอดีตจะเป็นกระจกเงา “ฉายสะท้อนให้เห็นเรื่องความจริงในปัจจุบันและคาดการณ์ในอนาคตได้” ถ้าเรื่องที่เป็นมูลข้อเท็จจริงซึ่งได้มาไม่สมบูรณ์ทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ก็เท่ากับเป็นกระจกเงา ซึ่งสะท้อนแสงฉายให้เห็นไม่ตรงกับความเป็นจริงทั้งหมด” (เล่ม ๒ หน้า ๒๘๒ - ๓)

นอกจากนี้ยังมีเรื่องสิ่งก่อสร้างโบราณ ที่ปัจจุบันไม่เหลือให้เห็นเพราะบ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไป เช่น เรื่องป้อม พระยาอนุমানราชชนกเล่าไว้เป็นความรู้ว่า สมัยโบราณมีการสร้างป้อมหลายแห่งตลอดตา

ลำคลอง ปากคลองสานชื่อ**ป้อมป้องปญจามิตร** ข้ามฟากมาที่ปากคลองผดุงกรุงเกษมด้านใต้ มีชื่อ**ป้อมป้องปิดป้องจานึก** ถัดไปเป็น**ป้อมผลาญศัตรูราบ** คู่กับ**ป้อมปราบศัตรูพ่าย** และอีกคู่หนึ่ง **ป้อมทำลายแรงปรปักษ์** และ**ป้อมหักกำลังศัตรู** ดังนั้น ตลอดคลองผดุงกรุงเกษม มีป้อม ๕ ป้อม ตั้งเรียงรายห่าง ๆ กันเป็นระยะ

เรื่องสะพาน เล่าว่าในสมัยรัชกาลที่ ๕ เกิดมีสะพานเฉลิมขึ้น ในวันเฉลิมพระชนมพรรษาทุกปี จะเริ่มต้นปีใดไม่ทราบ มีพระราชพิธีเปิดสะพานเฉลิมที่ทรงสร้างขึ้นเป็นสะพานข้ามคลอง เชื่อมสองฟากถนนให้ยานพาหนะข้ามไปมาสะดวก สะพานเหล่านี้สร้างข้ามถนนตัดใหม่ก็มี สร้างแทนสะพานเก่าซึ่งทำด้วยไม้ให้เปลี่ยนเป็นสะพานเหล็กก็มี แต่ละสะพานจะบอกจำนวนพระชนมพรรษา และมีสร้อยต่อคำเฉลิมต่าง ๆ กัน หนังสือพิมพ์ *ประดูใหม่รายปักษ์* ลงบทกวีบอกชื่อสะพานเฉลิม ขณะการประกวดรางวัลที่ ๑ เป็นกาพย์ห่อโคลงของหลวงอำนาจสุรเสนี มีความดังนี้

ศรีศักดิ์เกียรติยศไท่	งามประเทือง
เวียงและวังกรุงเมือง	สะอาดจ้า
ภาพพจน์เผ่าพันธุ์เนื่อง	แน่นอเนก
ภาคตระหง่านโลกหล้า	เล่ห์ล้วนสะพานเฉลิม
เฉลิมศรีขุนพรหมถัด	นรรัตน์สะพานโขง
เฉลิมศักดิ์หัวลำโพง	เฉลิมเกียรติสาทรประเทือง
เฉลิมยศจรัญจักร	สุรศักดิ์เฉลิมเมือง
เฉลิมพงษ์ถนอมเฟื่อง	นครข้างสีทริภันท์
เฉลิมเวียงเขาวราช	เฉลิมวังพาดูนากรรม์
เฉลิมแห่ประทุมวัน	เฉลิมภพสุรวงศ์
เฉลิมกรุงเจริญกรุง	ปรีดาบุ่งอย่างววยง
เฉลิมพันธุ์สามจีนตรง	เฉลิมคาสีลมสิน
เฉลิมโลกบงกะปี	ราชดำริห์ประแจเงิน
เฉลิมหล้าตระหง่านปิ่น	พระยาไทยทำใหม่สวย

นอกจากนี้มี สะพาน**เฉลิมเลข ๕๘** เป็นสะพานเฉลิมสุดท้าย ก่อนรัชกาลที่ ๕ สวรรคต สะพานเหล่านี้แทบไม่เหลือแล้ว บางแห่งรื้อไปหมดพร้อมถมคลอง บางแห่งกลายเป็นถนน เหลืออยู่เพียงบางแห่ง เช่น สะพานเฉลิมโลก เชื่อมราชดำริ์และถนนเพชรบุรี และสะพานเฉลิมหล้า หรือ

จุดมุ่งหมายของการเขียน และทัศนคติของผู้เขียน

พระยาอนุমানราชชนกกล่าวไว้ชัดเจนว่ามีจุดประสงค์จะเชื่อมเก่าต่อกับใหม่ จึงเล่าเรื่องเก่าและอธิบายให้เห็นว่าปัจจุบันมีสิ่งใดคงไว้ สิ่งใดสูญสลายไป หรือสิ่งใดเปลี่ยนแปลงไปแล้ว ดังที่กล่าวไว้ว่า

“ความว่างที่เกิดจากไม่ว่างนี่เองที่ทำให้ข้าพเจ้าต้องกระตือรือร้นเล่าเรื่อง พื้นความหลัง เพื่อทิ้งให้เป็นมรดกแห่งเรื่องที่ยังจำได้ไว้ให้แก่คนรุ่นหลัง โดยเฉพาะผู้ที่ยังต้องการให้ “เก่าต่อใหม่” เป็นน้ำที่ไหลเรื่อยจากกระแสธารอันเดียวกันนั้น” (เล่ม ๓ หน้า ๘๕)

ผู้เขียนมีความเชื่อว่าอดีตและปัจจุบันเป็นกระแสธารชีวิตที่เชื่อมต่อกัน จะมีแต่ปัจจุบันโดยไร้อดีต หรือมีแต่อดีตโดยไม่สนใจปัจจุบัน และมองไม่เห็นอนาคตนั้น เป็นสิ่งไม่ถูกต้อง

“ข้าพเจ้าเป็นคนอดีต แต่ยังมีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน จึงต้องการจะเหลียวหลังดูอดีตบ้าง ไม่ได้รุดหน้าไปในอนาคตแต่อย่างเดียว เพราะเห็นว่าอดีตและอนาคตมันต่อกันโดยมีปัจจุบันเป็นเครื่องเชื่อมต่อดำเมื่อใดไม่มีต่อกัน เมื่อนั้นก็ไม่มียุคอดีตไม่มีอนาคตอีกต่อไป” (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๔)

ดังนั้น ผู้ที่ไม่สนใจอดีต ขาดการเชื่อมต่อดังกล่าวกับปัจจุบัน จึงอาจคิด เห็น หรือกระทำการผิดพลาดจากระดับเล็กน้อยไปถึงเรื่องสำคัญ ดังเช่นท่านยกตัวอย่างการสอนประวัติศาสตร์ตามตำราฝรั่ง โดยไม่เคยอ่านตำราไทย ว่า

“ชื่อราชวงศ์ฮั่นในพงศาวดารจีน ซึ่งชาวไทยแต่ก่อนรู้จักดี แต่มาในปัจจุบันไม่รู้กันแล้ว เพราะไม่สู้ได้อ่านหนังสือพงศาวดารจีน จึงได้เปลี่ยนเป็นเรียกว่าราชวงศ์ หัน ในการสอนประวัติศาสตร์โลก นี้ก็คงเขียนจาก Han ในภาษาอังกฤษ โดยไม่ได้เฉลียวว่าในวรรณคดีไทยเรียกว่า ฮั่น เก่ากับใหม่ขาดต่อกันอย่างนี้ ที่ทำให้รู้สึกสะอึก (เล่ม ๒, หน้า ๑๘๕)

นอกจากท่านพยายามจะเป็นสะพานเชื่อมโยงเก่ากับใหม่เพื่อประโยชน์แก่คนรุ่นหลังแล้ว ท่านยังเป็นผู้ยอมรับและเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ท่านตระหนักดีว่า วัฒนธรรม เป็นสิ่งที่มีชีวิต มีความเปลี่ยนแปลงในทางดีขึ้นหรือเลวลงก็แล้วแต่ปัจจัยต่างๆ ดังนั้น เราต้องมีความกล้าที่จะเปลี่ยนแปลงสิ่งเก่า หากรู้ว่าเหมาะสมแก่ลหุเทศะสำหรับสังคมสมัยใหม่ อย่างในเรื่องประเพณีต่างๆ ท่านมีความเห็นว่า “ทำไมจะเลิกไม่ได้ ถ้าประเพณีนั้นมันไม่ดี เห็นได้ชัดๆ และก็ไม่มีประเพณีใดที่อยู่คงที่ ไม่มีเปลี่ยนแปลงหรือไม่เลิกไป เพราะประเพณีที่เลิกไปแล้วก็มีให้เห็นเป็นพยานอยู่ ที่ยังคงอยู่ ก็ด้วยคนส่วนมากเห็นว่า เป็นความสำคัญแก่วิถีชีวิตของเขา แต่ก็คงเหลือเพียงหลักของเดิม ซึ่งเป็นสาระของประเพณี นอกนั้นซึ่งเป็นรายการปลีกย่อยก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาไม่มากนักน้อยเพื่อให้เหมาะกับสิ่งแวดล้อม” (เล่ม ๒, หน้า ๑๐) แม้แต่เรื่องของกาব্যัญญัติ

ศัพท์ขึ้นใช้ใหม่แทนคำภาษาต่างประเทศ ซึ่งมีหน่วยงานราชการโดยตรงคือราชบัณฑิตยสถานเป็นผู้ดำเนินการ แต่ท่านก็เห็นว่าหากคำที่บัญญัติขึ้นใช้ ไม่เป็นที่นิยมของมหาชน ก็อาจคิดคำใหม่ใช้แทน หรือรับเอาคำที่องค์กรอื่นคิดขึ้น แต่ดีกว่า เหมาะสมกว่า มาใช้ก็ได้ ดังที่ได้กล่าวไว้ว่า “ถ้าคำบัญญัติศัพท์คำใด ซึ่งมาจากที่ต่าง ๆ ถูกต้องดีกว่าทางราชการบัญญัติไว้แล้ว หรือคำใดที่ทางราชการบัญญัติให้ใช้ ไม่เป็นที่นิยมของมหาชน ทางราชการอาจคิดคำขึ้นใหม่แทนคำก่อนก็ได้ หรือรับเอาคำเชลยศักดิ์ คืออยู่นอกทำเนียบนอกตะเบียนของทางราชการ ซึ่งถูกต้องและดีกว่า หรือเห็นว่าเหมาะสมกว่า ก็อาจรับขึ้นทะเบียนไว้แทนคำเดิมก็ได้ เพราะเรื่องบัญญัติศัพท์ก็ดี เรื่องเขียนคำเกี่ยวกับตัวสะกดการันต์ก็ดี เรื่องออกเสียงอ่านก็ดี เรื่องระบบการถ่ายเสียงจากภาษาหนึ่งมาเป็นอีกภาษาหนึ่งก็ดี เป็นเรื่องของวัฒนธรรมทั้งนั้น เพราะอะไร ๆ ที่เป็นปรากฏการณ์ ซึ่งคนในสวนรวม กำหนดตั้งขึ้นให้เป็นระเบียบ ย่อมต้องมีหรือต้องอาศัยการใช้สัญลักษณ์หรือเรื่องสมมุติกำหนดหมายกันขึ้นเองทั้งนั้น ถูกต้องหรือแนในสมัยหนึ่ง อาจเปลี่ยนแปลงไป ในอีกสมัยหนึ่งก็ได้ สองคิดดูก็จะเห็น นี่แหละคือตัวแท้ของคำว่า วัฒนธรรม” (เล่ม ๔, หน้า ๑๖๔ - ๕)

ท่านยังมีความเห็นว่า สิ่งเก่าที่ไร้ประโยชน์ก็จะหมดไป ส่วนใหม่ที่ดีกว่าเข้ามาแทนที่ แต่หากคนปัจจุบันสามารถ “รักษาอดีต” ไว้ให้คนรุ่นหลังได้ศึกษา ให้เกิดความภูมิใจในรากเหง้าของตนเอง หรือเสียยาส่งเก่าที่มีคุณค่าให้มีอายุสืบต่อไป ก็จะเท่ากับเป็นการสร้างประโยชน์อย่างอนอกอนันต์ เหมือนดังที่ท่านยกคำกล่าวของขงจื้อและแสดงทัศนคติของท่านอย่างชัดเจน ดังนี้

“สิ่งเก่าไม่ใช่จะดีเสมอไป และสิ่งใหม่ก็ว่าไม่ใช่จะชั่วเสมอไป ผู้มีปรีชาญาณ ย่อมรู้จักเลือกคัดเอาแต่ที่ดี (ไม่ว่าจะเป็นสิ่งเก่าหรือสิ่งใหม่) เมื่อได้ทดลองชิมดูดีแล้ว” (ขงจื้อ)

ถ้าสิ่งใดเป็นของเก่า เห็นประจักษ์ว่าหมดประโยชน์แล้ว ไม่สามารถจะปรับปรุงให้ดีกว่าที่เป็นอยู่ได้อีกต่อไป ถ้าขึ้นเอาไว้ ก็รังแต่จะทำให้เป็นเครื่องถ่วงความเจริญ หรืออาจจะเป็นผลเสียหายแก่ผู้เป็นเจ้าของ ก็ต้องเลิกต้องทิ้งไป แต่ถ้าเป็นสิ่งวัตถุ พอจะเก็บรักษาเอาไว้ได้ เพื่อคนรุ่นหลังจะได้รู้ดูเห็น เป็นการศึกษาวนเราได้มีวิวัฒนาการผ่านพ้นเป็นระยะ ๆ ในทางวัฒนธรรมมาแล้วแค่ไหน เราก็เอาเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์ เพื่อเป็นอนุสรณ์ คือความระลึกถึง ให้ “รู้ตนเอง” อยู่เสมอ ก็จะได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญด้วยวัฒนธรรมอันอยู่ในระดับสูง ถ้าสิ่งเก่าสิ่งใด แม้หมดประโยชน์แล้ว แต่ถ้าจะรักษาไว้ ก็ไม่เสียหายหรือถ่วงความเจริญอย่างไร เราก็ควรรักษาไว้เป็นประเพณี ที่สืบ ๆ ต่อกันมาแต่ปฐมปราช เพื่อให้เกิดความภูมิใจในตัวเราว่าเป็นผู้มีอดีต ไม่ใช่เป็นผู้เกิดใหม่ มีแต่ปัจจุบันเท่านั้น แต่อย่าลืมหลักที่ว่าทุกสิ่งทุกอย่างต้องมีอายุของมัน ถ้าสิ่งเก่าสิ่งใดดี เห็นว่ายังมีชีวิตอยู่ แต่ว่าอ่อนกำลังเต็มทีแล้ว อาจตายวันตายพรุ่งก็ได้ เราก็ต้องพยายามเอาสิ่งใหม่เข้าไปเยียวยา แทรกซึมไว้ เท่าที่จะทำได้ เพื่อให้มีชีวิตอยู่ต่อไป ตามอายุขัยของสิ่งนั้น ๆ ถ้าทำได้แบบนี้ ก็เท่ากับเรามีความกตัญญูตมวที่รู้คุณ สนองคุณอดีต ไม่ใช่กล่าวพล่อย ๆ ว่า นั่นเป็นของเก่าโบราณ ควรรักษาไว้ แต่ไม่ทำอะไรให้สิ่งนั้นยึดชีวิตชีวาออกไปได้อีก ตามกฎธรรมดาที่กล่าวมาข้างต้น ถ้าจะเปรียบประเพณีเก่าที่เล่ามานี้เหมือนเป็นบิดามารดาบังเกิดเกล้าของเรา เมื่อท่านแก่เฒ่าจนทำ

อะไรไม่ไหวแล้ว เรายังต้องถนอมชีวิตของท่านไว้ ถ้าเจ็บไข้ได้รับทุกข์ทรมาน เราจะดูดาบไม่เหยียวรักษา
ท่าน ปล่อยให้ทนทุกข์ทรมานไปจนกว่าจะตายไปเอง กระนั้นหรือ ครั้นเมื่อท่านตายล่วงลับไปแล้ว ก็พรั้ง
รำพันเป็นคั่งเป็นแควถึงคุณงามความดีของท่าน ถ้าเป็นเช่นนี้ก็ไม่มีประโยชน์อะไร เพราะไม่รู้จักฉลองคุณ
เมื่อท่านยังมีชีวิตอยู่” (เล่ม ๒, หน้า ๓ - ๔)

ตัวอย่างให้อ่าน **พื้นความหลัง** เล่ม ๑ หน้า ๑๓๐ - ๑๔๓

พื้นความหลัง เล่ม ๔ หน้า ๑๔๓ - ๑๕๖

เพราะฉะนั้นปลายทางเบียดเบียนจึงเป็นผู้นำ ถ้าเกิดกัน คนไว้
 ทางเบียดเบียนใครคนไม่ไว้ทางเบียดเบียน เพราะทางเบียดเบียนทำให้เกาะเกาะ อาจ
 ถูกฝ่ายปรปักษ์คว้าได้ แล้วตั้งอย่างไม่ปราณีจึงทรงหยงหนำก็ได้ กว้าง
 เหตุแห่งเบียดเบียนจึงต้องพ้นทางเบียดเบียนไว้รอบศีรษะให้แน่นเสียก่อน ถ้า
 คนไว้เบียดเบียนเข้าไปภายในเขตพระราชสถาน หรือสถานอื่น ซึ่งเป็น
 ที่เคารพจะพ้นทางเบียดเบียนไว้รอบศีรษะไม่ได้ ต้องปล่อยให้ยาวพอยลงมา
 จึงจะถือว่าสุภาพ แสดงความเคารพ ตรงข้ามกับมุ่งฝ่าฝืนลอบช้าย จะ
 เกิดการจิกจายเข้าไปในสถานที่เคารพไม่ได้ ต้องตั้งปลายชายผ้าข้าง
 หน้าตัวคร่อมไปไว้ข้างหลัง พอเป็นปริยบทมุ่งฝ่าฝืนกระบวน จึง
 จะผ่านเข้าไปได้

สมัยเมื่อชนชาวจีนยังไว้เบียดเบียนผู้ใหญ่เคยเล่าให้ฟังว่า คนไทย
 ชนสามัญต้องการจะหนีสักเป็นไพร่หลวง ถ้ามีช่องทางจะหนีได้
 ได้ ก็มักไว้เบียดเบียนชาติเป็นลูกจีน ลูกจีนที่อยู่ในประเทศไทย
 อาจแบ่งได้เป็น ๒ พวก คือ พวกหนึ่งรู้จักพูดได้ทั้งภาษาไทยและ
 ภาษากัน หรือรู้แต่ภาษาอย่างเดียว พวกนี้มักแต่งตัวตามแบบจีน
 และสวมรองเท้าจีน หรือไม้สวมรองเท้าแตะ และอีกทางเบียดเบียน
 คำ ส่วนอีกพวกหนึ่ง คือ ลูกจีนที่รู้ภาษาอังกฤษ มักชอบแต่งตัว
 อย่างจีนบ้าง คือ ชาวจีนที่เกิดในดินแดนสยาม ลูกจีนพวกนี้สวม
 กางเกงขาเดม ๆ และอีกปลายหางเบียดเบียนแต่ง มักทำงานอยู่

๙. เมื่อดอกเรื่องสนุก

จำได้ว่าในระยะเวลามาก่อนบ้านหลังวัดมหาพฤฒาราม ข้าพเจ้าเป็น
 เด็กไว้ทางเบียดเบียนที่ถุกไม่ใช้ทางเบียดเบียน แต่เป็นเด็กไว้ผมแกละ
 แล้วถุกให้เป็นเบียดเบียนทางหอยลงมา พุดถึงทางเบียดเบียน ผู้ที่เกิดรุ่นหลัง
 คงไม่เคยเห็นของจริงว่าเป็นอย่างไร อย่างถุกก็เห็นจากภาพถ่ายของ
 เก้า ซึ่งยังหาดูได้ไม่ยาก ไว้ทางเบียดเบียนคือไว้ผมตอนบนตรงท้ายทอย
 บดอยให้ผมยาวห้อยเป็นทางลงมาย่างสยายผม ผมนอนกนโนโกนให้
 เกลย เพราะฉะนั้นจึงเหลือผมยาวอยู่บนศีรษะที่ท้ายทอยแต่กลุ่ม
 เดียว แบ่งกลุ่มผมนั้น ออกเป็น ๓ ส่วนเท่า ๆ กัน แล้วถุกใช้วัสดุจับ
 กันไปมาอย่างถุกซึกก็เกิดเลย เมื่อถุกจวนจะถึงปลายผม เอามาใหม่
 สักเข้าแซม แล้วถุกต่อไปจนสุดศีรษะผมและผมก็ยาวขึ้นใหม่ใช้ผม

ตามห้างฝรั่ง ในบรรดาพวกลูกจันทน์ที่เป็นชายฉกรรจ์ มีทั้งที่เป็นคนผิวเหลืองและคนผิวดำ จนถึงตำบลป้อมปราบ ลูกจันทน์พวกหลังนี้บางคนก็เป็นคนไทยที่หนีศกเป็นไพร่หลวง เมื่อไว้เบยเป็นเงินแล้วก็ไม่ต้องถูกเกณฑ์เข้าเค็ยเป็นเกณฑ์ทหาร หรือไพร่หลวง กงเสียแต่เงินค่าผูกป สำหรับชายฉกรรจ์ ๓ ปีผูกกรงหนึ่ง เป็นเงินปีละ ๕ ตำบ (๒๐ บาท) จึงเสียเงินครั้งละ ๑๕ ตำบ (๖๐ บาท) กับเค็ยอีก ๒ สลึง เบินค่าเส้นไหมผูกข้อมือ น้อยกว่าเสียเงินแทนเข้าเวรของคนหลวงไพร่หลวง จะน้อยกว่ากันเท่าไรจำไม่ได้ บิโทษถ้าเป็นผูกป ก็รู้ได้ว่าเป็นมพระกฐินหลวงเป็นขบวนพยุหยาตรา เพราะ ๓ บม ครงเหมือนกัน

ที่เรียกว่าผูกป เพราะเมื่อไปเสียเงินแก่เจ้าพนักงาน ซึ่งไปตั้งตามตึกเก็บตามปากทางที่คนเงินผ่านเข้าออกมาก เจ้าพนักงานจะเอาใหม่สี่แคง ๆ ผูกข้อมือซ้ายอย่างผูกขวัญ แล้วเอาครั้งลงไฟให้อ่อนคิตที่เส้นไหม ให้เป็นรูปกลม ๆ อย่างป ส่วนเส้นไหมที่เหลือจากผูกมัตข้อมือ แล้วหย่อนออกมาราววงหนึ่ง เมื่อคิตกรซึ่งถูกไฟลนยังอ่อนตัวอยู่ ก็กดตราที่กรัง ให้เป็นเครื่องหมายว่าผูกปแล้ว ลวดลายในดวงตรามีอย่างไร ข้าพเจ้าไม่แลสังเกตุเห็น ก้วยตัวเองยังเค็ยเล็กมากอยู่ เมื่อเสียเงินผูกปแล้ว ก็เป็นเสรีจิตวิธิ ไม่ค้อมีไปเสรีรับเงิน สะดวกคิ เวลาผูกปไปไหนมาไหน เมื่อผ่านกอง

ตราผูกป เจ้าหน้าทีเห็นปครังห้อยคูกติค อย่างสายทองของสร้อยข้อมือ ก็จะไม่เรียกตัวเพื่อตรวจว่าผูกปแล้วหรือยัง มาภายหลังชาวจีนซึ่งเบินชนผู้ค้อมีจะกิน รังเกียจเรือผูกปที่ข้อมือ ก็เสียเงินเพิ่มเค็ยมิให้ทามที่กำหนดไว้ ดูเหมือนจะเบิน ๖ บาท เจ้าพนักงานก็ออกใบเสรีให้เบินสำคัญ สำหรับค้อมีตัวแทนการผูกป และดูเหมือนค้อมีมากก็เลิกการผูกปที่ข้อมือ กงออกแต่ใบเสรีอย่างเค็ย

จีนคิยังไม่เสียค่าผูกป ข้าพเจ้าเคยเห็นเจ้าพนักงานจับตัวเอาไปเบินพวก ๆ ก็อ รวบหางเบย ๔-๕ คน รวมกันเบินอย่างกระจุกหอม สะดวกมากเพราะไม่ต้องไปหาเชือกที่ไหนผูก เจ้าหางเบยนั้นแหละคิกว่าเพื่อน ถ้าคิได้มีเงิน “จับัง” (กรรมกรชนทำงานกุล) อยู่มาก เช่น ตามโรงตีไฟ การไปจับค้อมีที่กรวางไปด้วย เพราะคิหรือไมคิ พวกจีนเหล่านี้เบินค้อมีอย่างกรรัง “เค็ย” แล้วกลุมรวมทำร้ายเจ้าหน้าที โดยจับตัวเอาไปฆ่าหมกกองชเท่าทีในบริเวณโรงตีไฟคิได้ เรียกว่าตายรอน ถูกบตายเ็น ค้อมี ถ่วงนำ จีนคิถูกจับตัวไป เพราะยังไม่คิเสียค่าผูกป ค้อมีไปทำงานโยธา แล้วแต่ทางราชการจะกะไว้ มีกำหนด ๖ วัน แล้วเจ้าพนักงานจึงปล่อยตัว และออกใบเสรีให้ เพื่อแสดงว่าจีนคนนั้นเสียผูกปแล้ว มีผู้เล่าว่าจีนบางคนไม่มีงานทำและไม่มีเงินเสียค่าผูกป เมื่อถูกเจ้าพนักงานจับตัวไปทำงานโยธาครบ ๖ วัน และคิรับใบเสรีค่าเสียผูกปมา

แล้ว ก็นำเอาไปสรุจนั่นไปขายให้แก่อัจฉินคนอื่นซึ่งยังไม่ได้เสีย เป็นราคา ๓ หรือ ๔ บาท แทนที่จะซื้อเพิ่มราคาเงิน ๖ บาท แล้วยอมให้จับใหม่อีกเพื่อได้ใบเสร็จมาขายใหม่ คราวนั้นผมบอกเขาว่า ในใบเสร็จจริงจะมีชื่อของเดิมอยู่ ถ้าอีกคนไม่ได้ชื่อนั้น จะไม่เด็ดออก หรือ เห็นจะไม่ยกกันก็ เมื่อเจ้าพนักงานออกไปเสร็จถามชื่อว่าอะไร อาจได้รับตอบว่า ชื่อเอง แซ่ชวยก็ได้ เมื่อนำเอาไปขายก็บอกชื่อยกความให้ผู้ซื้อจำไว้ หรือไม่ต้องบอกเห็นจะได้ เพราะเจ้าพนักงานคงไม่ถนัดพินิจถึงกับสอบชื่อแซ่ เมื่อเห็นชื่อเงินซึ่งมีช่า ๆ กันก็อาจผ่านไปก็ได้ ในเมื่อเงินผู้รับซื้อไว้อีกตรวจ ชินฉวมหนักก็ส่งภาษาอย่าง “สามวาสองตอก” ไม่เข้าใจกันก็ได้

ข้าพเจ้าเมื่อเป็นเด็กไว้เบย เห็นคำตรวจไม่ได้ เป็นวังหรือจืด เพราะตกหลอก กลัวจะถูกตำราวจับผูกปี วันหนึ่งเกิดวิวาทชนกับเด็กคู่อริคนหนึ่งถึงกับต่อยกัน ข้าพเจ้าเสียที เพราะถูกมันคว่ำทางเบยเอาไว้ได้ นึกจิตใจโกรธทางเบยว่าเป็นเหตุแห่งความอับยศและหงกแล้วจะถูกจับผูกไปด้วย กลับมาบ้านค้นหาได้ตะไกร ก็หาหันตัดทางเบยทันที เมื่อผู้ใหญ่ข้าพเจ้าทราบก็ไม่ว่าอะไร ทัง ๆ ก็บิดาข้าพเจ้ายังไว้เบยอยู่ และต่อมาไม่ช้าท่านเองก็ตัดของทำนออก ไม่เห็นจะต้องมีพิธีศพของ หากฤษ์ท่านตัด ก็ให้เกิดสิริมงคล เพราะด้วยความหวาดกลัวโน้มน้าวที่เคียดแค้นชิน ฉ่าไปเลิกทงเสียก็ไม่สบาย

ใจ ถ้าถือว่าการไว้เบยมันไม่ได้อยู่แล้ว คักมันทงเสียกับบวมงคลสบายใจอยู่ในตัว ครั้นต่อมาภายหลังล่วงมานาน ชาวจีนก็ตัดเบยกันยกใหญ่ เพราะเกิด “เก็กเทม่ง” ขึ้นในประเทศจีน แปลว่าชาติให้เกิดความแจ่มใส และการไว้เบยก็บังเหตุหนึ่งซึ่งพวกปฏิวัติจีนถือว่าเบยเครื่องถ่วงความเจริญ ช่างกลบกับเงินสมัยเมื่อยังไม่ตัดเบยเรียกว่า “เซ่หู่” ก็ไม่ต้องมีบ้านรวงอะไร เพียงแต่มีเกี้ยวไว้ทวนหงหรือสองตัวทงไว้ข้างทางเดิน และมีอย่างสำหรับล้างผม ๕ ทงอยู่บนโต๊ะชาสูง กับมีตโกน ๒-๓ เล่มกพิพอ และเป็นสถานที่ของช่างกลบกับเงินได้ เห็นตามข้างถนน มีอยู่เกลื่อนในสมัยนั้น มีตโกนนั้นไม่ใช่อย่างชนิดที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน แต่เป็นมีตโกนมีสันหนา รูปร่างอย่างมีตไอ้ได้ หรือพร้าได้ขนาดเล็กลง ๆ ต่อมาไม่ช้าจึงได้มีมีตโกนแบบชาวตะวันตกเข้ามาแทนที่ มีตโกนรูปพร้าได้ก็หมดไป ข้าพเจ้าเคยสงสัยว่า แต่เดิมเราใช้มีตโกนชนิดไรสำหรับปลงศพพระในวันโกน ได้กราบทูลถาม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตรัสเล่าให้ฟังว่ามีตโกนทรงโน้มน้าวด้วยทองเหลืองรูปเป็นวงเคียน ยังมีตัวอยุ่อยู่ในหอพิพิธภัณฑ์แห่งชาติ เล่ม ๑ ซึ่งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) แห่งวัดเทพศิรินทราวาสมอบไว้ให้

คราวที่ชาวจีนตื่นกันตัดเบยใหม่ ๆ ช่างกลบกับไทยต่างก็กระ

หทัยใจ คิดว่าคงเป็นโอกาสได้ตีพิมพ์ชีวประวัติเล่มนี้อีก แต่ที่เห็น
 ได้ เจ้าร้านเซ่ตู้โกนผมไว้ทางเบี่ย ซึ่งมีโต๊ะชงสุวงวางอ่างล้างหน้า
 เพื่อชำระผมที่โกนแล้ว ก็เปลี่ยนสภาพเป็นร้านกัลบกช่างตัดผมไปใน
 ทันที และในเวลาไม่ช้า ก็ดำเนินอาชีพตัดผมโดยแย่งร้านสถานที่
 ให้มีความเอาใจดีกว่าร้านตัดผมของไทย เพราะเป็นชาติที่รู้จักิเริ่ม
 กล้าได้กล้าเสีย ซึ่งในสมัยนั้นช่างตัดผมไทยส่วนมากมักเป็นคนชยา
 คือสูบบุหรี่ ถ้าไม่เมิงหรือสูบบุหรี่ก็ต้องถอนชยาฟันที่สูบแล้วแก้ขัด จึง
 ได้เรียกว่าคนชยา นุ่งโจรงหยกจริต ๆ ช่างในเมื่อกางเกงในชยาสั้น ๆ
 สีแดง มักถลกโจรงให้เลบเห็น สวมเสื้อขนในบาง ไม่มีสวมบ้าง
 ช่างกลางคนก็มรอยสักเต็มตัว อย่างนี้ก็มักร้องเขาและตำหรับใส่ ปากก็
 ทาบ “บุหรืหลอดงจิกัก” (จะกล่าว่าที่หลัง) แต่งตัวกันอย่างนี้แหละ ถ้า
 มีผ้าขาวมาพาดบ่าด้วย ก็เป็นลักษณะพวกเจ้าตู้ และพวก “หัวไม้”
 นักเลงโตสมัยนั้น ล่วงเวลามานานจนถึง เมื่อราว ๒๐ ปีกว่ามาน
 ข้าพเจ้าและคณะแล่นเรือลลอมไปเกี่ยวข้องกับสันตคอนปากนากเจ้าพระยา
 แล้วถือโอกาสแวะชมนไปเที่ยวตลาดแหลมฟ้าผ่า ณ ที่นั้น ได้เห็นเงิน
 คนหนึ่ง ก่อนข้างมีอายุแล้ว ยังไว้เบี่ยอยู่ เมื่อเห็นทีแรกก็ตกตลึง
 แปลกใจ ด้วยไม่มีนึกคิดว่าจะเป็นคนซึ่งยังไว้เบี่ยอยู่จนถึงปานนี้
 เหมือนจะเป็นคนไว้เบี่ยเหลืออยู่เป็นคนสุดท้ายเท่าที่ได้เห็น สมที่สุต
 ที่จะเรียกว่า “เบี่ยค้อ” ได้อีกคนหนึ่งของจังหวัดสมุทรปราการ และ

คนนั้นก็เบี่ยค้อจริง ๆ เสียด้วย เพราะค้อไม่ยอมตัดเบี่ย ผิดกับ
 โจรคนหนึ่งของจังหวัดกันน ที่ได้ฉายาว่าเป็นเบี่ยค้อเหมือนกัน ทำให้
 จึงมีฉายาคอย่างนั้น ข้าพเจ้านึกไม่ออก เพราะไม่ปรากฏว่ามีเบี่ย ผู้ที่
 ร่วมคณะไปกันคราวนั้น ส่วนใหญ่เป็นชาวคณะนิสิตอักษรศาสตร์
 แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มีทั้งหญิงและชายซึ่งได้รับปริญญาแล้ว
 ทงนั้น และข้าพเจ้าเชื่อว่าในพวกที่เป็น กงมีกลางทางได้ฟังเรื่องน
 กงจะมีกรีกรมย์ไม่น้อย เมื่อนึกถอยหลังไปถึงคราวนั้น โดยเฉพาะ
 นายวิสุทธิ์ นิมมานเหมินท์ และ ม.ร.ว. พันธุ์ชัมพูนุช ทองแถม
 เมื่อขณะข้าพเจ้ายังอยู่ที่บ้านเช่าหลังวัดมหาพฤฒาราม ไม่ช้า
 นึก มีเหตุการณ์อันสำคัญเกิดขึ้นในทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับบ้าน
 เมือง คือเรื่องราวที่ชาวไทยทุกคนรู้จักกันดีว่า เหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒
 ข้าพเจ้าในครั้งนั้นยังเด็กมาก จึงไม่รู้วิธีไหนเอื้อมมือไว้กับเขาค้วย
 เหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นครานั้น มีหนังสือซึ่งจะหาอ่านได้ง่ายเป็นจำนวน
 มาก แต่เรื่องที่จะเล่าต่อไปนี้เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นตามที่เขาทำได้
 ฟังมา แม้จะได้เขียนเรื่องนี้ไว้ก่อนแล้วก็อยู่ในเรื่อง “ความหลัง
 กระจุกกระจิกกุศลการ” แต่เห็นว่ายังไม่สู้จะแพร่หลายนัก จึงสมควร
 นำเล่าซ้ำในท่อนอีก ค้วยเบี่ยเรื่องไม่มากนัก และจากหนังสือเล่มนี้
 เอง ข้าพเจ้าอาจคัดข้อความตรงแห่งมาเล่าไว้อีกในท่อนก็ได้ เมื่อเห็น
 ว่าเหมาะสมกัน เรื่องที่จะเล่า มีดังนี้

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ เรือรบฝรั่งเศสที่ก้านปากน้ำ หลุดเข้ามาได้ถึงกรุงเทพฯ ก็มาจอดทอดลอยลำอยู่กลางน้ำหน้าสถานทูตฝรั่งเศส เวลาเย็นมีราษฎรแตกตื่นพากันไปดูเรือรบที่หน้าสถานทูต (คือที่ทำการกรมศาลการสมยมน อยู่ติดกับสถานทูตฝรั่งเศสด้านเหนือ) และทหารฝรั่งเศสในเรือรบ กำลังลงอาน้ำในแม่น้ำ อย่างแบบฝรั่งที่ไม่รู้จักใช้ผ้าขาวมา ราษฎรที่ยืนมองดูอยู่เห็นฝรั่งเศสในเรือรบแต่ผ้าอาน้ำกลางแจ้ง ไม่มียางอาน้ำ เห็นยวรงค์ความเกลียดชังไม่อยู่ ก็แอนหน้าให้ตามแบบไทย ที่นั่งโล่งกอดอกชน แล้วโง่งงกันหลงเบ็ดได้ เห็น “สิงโตคาบแก้ว” ไปที่เรือรบ ส่วนทหารที่ในเรือรบ ก็เข้าใจและทำไปไม่มีเป็นตามปกติคอยให้ดู ทางฝ่ายราษฎรเมื่อเห็นก็ยิงแ่่นยิงโง่งโง่งกันใหญ่ แปลว่าไม่กลัว ในที่สุดก็ถึงต้องห้ามปรามกัน : เพราะเกรงว่าจะลุกลามบานปลาย จากเรื่องเล็กกลายเป็นเรื่องใหญ่ โทษนี้ได้ เรื่องตอนนั้นข้าพเจ้าทราบจากภริยา ว่าบิดาพาข้าพเจ้าไปดูเรือรบฝรั่งเศสด้วยท่านเคยเล่าเรื่องให้ฟังบ่อยๆ ภริยาข้าพเจ้าจึงจำได้แม่น แต่ตนเองจำได้แต่เงาๆ เท่านั้น ว่าได้ไปดูแต่ไม่ทราบว่าเป็นใครพาไป นอกนั้นข้าพเจ้ายังได้ฟังจากคำเล่าจากบิดาข้าพเจ้าว่า ท่านผู้หนึ่งมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยา เป็นเทือกเถาเหล่ากอของนาง ทหารเอกของไทยสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ถัดสถานทูตฝรั่งเศสลงไปไม่สู้ไกลนัก ท่านมีความรักชาติ

อย่างแรงกล้า แต่ว่าเป็นทหารเก่า ได้ฝึกบ่าวไพร่ในบ้านให้รู้จักทำหน้าที่ ถ้าถึงคราวกับชนชอมมากพล ก็จะได้ใช้ให้พวกกำนันหาหนุ่ เหล่านี้ ดือขอเหล็กค้ำยาว ด้านซ้ายพุ่งไปที่เรือรบ กะให้พยนต์ถึงเรือรบ พอสุดชนจากหน้า ก็ให้หลังชนสูงทันที เอาขอเหล็กชนสนับกับกราบเรือรบทันทีทันใด แล้วไปจัดการกับทหารบนเรือรบทันที คำน เรืองก็จะต้องสำเร็จงานแทนเอง แต่การฝึกหัดนั้น ทำไปไม่ได้นาน เพราะคนที่ได้รับการฝึกหัดคนหนึ่งจมน้ำตาย ความทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท การฝึกหัดที่กล่าวมา จึงต้องเลิกไป เพราะถูกสั่งห้าม เกรงว่าจะลุกลามกลายเป็นเรื่องไม่พึงปรารถนาอีก เรื่องหนึ่ง เขาเล่าว่าทหารในเรือรบฝรั่งเศส เอาผ้าไปเวียนหมาคาบบนถนนหน้าสถานทูตสถานโดยพลการ ไม่ต้องขออนุญาตกับใครก่อน นายเควิต วิลเลียม ชาวอังกฤษ ซึ่งเป็นผู้ช่วยอธิบดีกรมศุลกากร และภายหลังเป็นที่ปรึกษากรมเนคนแรก เมื่อมาเห็นพฤติการณ์เช่น ก็นั่งให้พวกศุลกากรกำชับช่วยกันลากผ้าไปเอาไปทิ้ง เรื่องเป็นอย่างไรต่อไป ผู้เล่าก็ไม่ได้เล่า เห็นจะยุติกันอยู่เพียงเท่านั้น

ในระยะเวลาตอนนั้น ผู้ใหญ่พาไปดูถาวรซึ่งเพิ่งขึ้นเป็นครั้งแรก ที่สะพานหน้าเหล็กล่าง หรือที่เรียกชื่อในทางราชการว่า สะพานพิทยเสถียร คู่กับสะพานเหล็กบน ซึ่งมีชื่อว่า สะพานคำารสถิตย์ ที่เรียกว่าสะพานเหล็ก ค้วยแต่เดิมสะพานข้ามคลองวัดดินผ่านได้ ล้วน

ทำด้วยไม้แล้วทาสี ราชูกรก็เรียกช้อตามสี่ที่ทาเป็น สะพานค้ำ สะพานขาว สะพานแดง สะพานเหลือง ที่มีเรียกช้อสะพานว่า สะพาน เหล็ก ก็คงเป็นเพราะเกิดมีสะพานเหล็กขึ้นใหม่ ๆ จึงได้เรียกช้อว่า อย่างนั้นติดมา ที่เรียกว่าสะพานเหล็กก็แต่ตัวสะพาน ส่วนพยนต์ใช้ กระดานปูอยู่ สะพานเหล็กซึ่งได้ช้อว่า สะพานค้ำวงสี่ดัดยี่และสะพาน พิตย์เสถียร ก็เพราะตั้งอยู่ใกล้วังเดิม ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุน พิศัยลาภฤทธิธำถา โดยนำเอาค้ำคานในพระนามของพระเจ้าบรมวงศ์ เธอทั้งสอง มาตั้งเป็นช้อสะพาน ให้มีเสียงกลองจองกัน

วังเดิมของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ อยู่ติดเชิงสะพานค้ำวงสี่ดัดยี่ ค้ำคานตรงข้ามกับตึกไทยนิยมนั้น ตรงตึกไทยนิยมนเดิมพระราชทานให้เป็นที่ประทับของเจ้าเพชร เป็นพระเจ้าบรมมหาราชเจ้าศรีสวัสดิ์ ก็จำไม่ได้แน่ อาจสอบ คู้ได้ในหนังสือ ว่าเรื่องราวมีอย่างไร เจ้าเพชร ๒ องค์ ก่อนได้ เสวยราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินประเทศกัมพูชาก็อยู่ในกรุงเทพวที่ตรง นั้น และบริเวณที่เรียกว่าบ้านเขมร คือแควบ้านคอกไม้ บ้านบาตร กลอดก็ไปจนถึงวังจางวงคีติ ถนนวงจักรรวมกัน ก็เป็นที่อยู่ของ ชาวเขมร ซึ่งเป็นบริวารของเจ้าเขมรทั้งสอง และสืบลูกหลานมาเป็น ไทยในปัจจุบัน วังเดิมของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ บัดนี้หรือ

แล้ว (พ.ศ. ๒๕๑๐)

ถนนเจริญกรุงตอนเชิงสะพานค้ำวงสี่ดัดยี่ เป็นเขตก้ำแพง เมืองชั้นในพระนคร มีบ่อมีช้อว่า มหาชัย หรือช้ออะไรจำไม่ได้แน่ ตั้งอยู่ คือตรงที่เป็นตึกไทยนิยมนั้น และคลองโยงอย่าง ก็คือเป็น คลอดคูเมืองชั้นนอก คู่กับคลองคูเมืองชั้นใน ซึ่งเรียกว่าคลองหลอด ในปัจจุบัน ที่ตรงเชิงสะพานค้ำวงสี่ดัดยี่ มีประตูเป็นช้อองกุ สำหรับ ออกไปนอกกำแพงเมือง ก่อนที่ถนนเจริญกรุงจะมีสะพานสำหรับ ข้ามคูออกไปเอาเจเป็นสะพานไม้ธรรมดาอย่างนี้ ถ้าเป็นสะพานไม้ที่ แข็งแรง ก็ต้องเป็นสะพานซ่าง ซึ่งต้องลงเขื่อนอิฐถือปูนทั้งสองฝั่ง เพื่อวางพาดแผ่นกระดานหนา ๆ เป็นพื้นสะพานให้มั่นคง สำหรับให้ ช่างเดินข้ามได้ สะพานนั้นหรือสะพานอื่น ๆ เป็นชนิดที่ตกช้อักพัน สะพานได้ง่าย เมื่อมีช้อที่มากประวัติคิตพระนคร ก็จะได้ช้อักสะพาน ให้ช้อคตอนกันทั่วทั้งที่ หรือเมื่อเมื่อเสด็จพระราชดำเนินมาตามคลอง คูเมืองเช่นงานทอดกพระกฐิน ก็ต้องช้อักสะพานออกเช่นเดียวกัน เพราะไทยเรานับถือหัวว่าเป็นของสูง ถ้าไม่จำเป็นจริง ๆ ก็ไม่ยอม ดลยสะพาน ด้วยถือว่าไม่เป็นสิริมงคล ชาวไทยตามปรกติไม่ได้สวม หมวก เมื่อลอคสะพาน อาจมีผู้หนึ่ง ซึ่งมาจากเทศกที่เหยียบย่ำบน สะพาน บลิวมาคอยู่บนที่ระชกได้ ถ้ามีผ้าห่ม ผ้าขาวมา ก็เอาขึ้น กลดมีระช เพราะพื้นสะพานมักเป็นช้องไหว่ยาว ๆ เป็นโอกาสให้

ผู้ชนะองค์ทดลองมาตามช่องทางนั้นได้ง่าย

ภายหลังเมื่อตัดถนนเจริญกรุงและมีรถม้าเดินกันบ้างแล้ว เล่ากันว่า รถที่เข้าออกทางประตูช่องกุญแจ มักปะทะโตนกันที่ตรงทางเข้าประตูอยู่บ่อยๆ ทางราชการจึงรื้อออกเสีย แล้วสร้างเป็นประตูมี ๓ ช่อง ๓ ยอด เพื่อป้องกันมิให้รถที่เข้าออกโตนกัน ที่ตรงนั้นจึงเรียกว่า “ประตูสามยอด” เป็นชื่อตำบลซึ่งติดต่อกันมานาน จนเมื่อมีเรือประตูลำน้ำลอดแล้ว คนก็ยังเรียกกันอยู่ ซึ่งโตนกันกำลังจะหมดไป ซึ่งประตูสามยอด มีอยู่สืบมาได้นาน ก็เพราะบริเวณตอนนั้น มี “โรงหอย” ซึ่งเป็นที่สนุกแห่งหนึ่งในเวลากลางคืน ดังจะกล่าวที่หลัง ส่วนวังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ซึ่งสะพานเหล็กสร้างได้ชื่อว่าสะพานพิทยเสถียรนั้น ผิดกับสะพานตำราจารย์ สติชัย เพราะวังพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ตั้งอยู่ที่ถนนเจริญกรุง ตรงข้ามวัดัญญาเสถียรน้อย หรือวัดอภัยราชบำรุง หน้าวังหน้าหลังคลองผดุงกรุงเกษม จัดว่าเป็นวังเจ้านาย ซึ่งอยู่ห่างไกลที่สุดจากในเมืองแต่วงศ์เดียว ทางถนนเจริญกรุง บัดนี้รื้อแล้วเหมือนถนน

ข้าพเจ้าต้องการจะเล่าที่ตรงนั้น ก็คือเรื่องราว แต่เล่าวกไกลไปแล้วเรื่องอื่น เพราะจิตใจของพวกเราไม่อยู่ที่ใดแน่แน่ ย่อมแสนเกินไปได้ต่างๆ ทางเรื่องนั้นก็ลืมออกไปทุกที เป็นธรรมชาติเมื่อได้สติต้องลางการแต่จิตก็ยังลืมเรื่องเดิม ก็คือเรื่องราว ความจริงก็ไม่ลืมอะไร

จะเล่าได้มากกว่าจากความจำของเด็กเล็ก ที่ผู้ใหญ่พาข้าพเจ้าไปดูตุ๊กตาราง คิดว่าจะเป็นที่แรก ที่รถโตนไปโตนเองไม่ต้องมีม้าลาก ผู้คนจึงแตกตื่นพาดูหลุมกันไปดู นักเป็นได้รอรางที่ข้าพเจ้าเห็นเป็นครั้งแรก ก็มีรูปร่างอย่างที่เราเห็นเมื่อสมัยหลัง แต่คงมีขนาดเล็กและสั้นกว่ารอรางสมัยปัจจุบันมาก เมื่อรอรางเล่นลงสะพานพิทยเสถียรเดี๋ยวจะไปถนนเจริญกรุงตอนกลาง ข้าพเจ้าจำได้ว่าผู้ขับเป็นฝรั่งจะมีคนหนึ่งไต่รถมาด้วยที่กัน จำไม่ได้ เขาใจว่าจะไต่รถมาที่ท่ารถจอดขยับเป็นคันแรก จึงต้องใช้ฝรั่งขับเป็นฤกษ์เฮาชัย และจะไปสุดปลายทางที่เห็น ไม่ทราบ แต่คงจะยังไม่ไปถึงปลายทางที่บางคอแหลม ซึ่งเรียกว่าถนนตกก็ได้ ค่ายแถวนี้มีผู้คนเป็นจำนวนมากยังเบียดกันอยู่ เด่ากว่ารอรางนั้น ที่แรกใช้ม้าลาก เขยิบคู่ควมม้า ๔ ตัว แต่ครั้นแล้วไม่ช้าก็ต้องเลิกเขยิบควมม้า เพราะม้ามักล้มทอนไม่ไหว ต้อง “กับ-แตก” ทายไปที่ละตัวสองตัว ในที่สุดจึงได้เปลี่ยนเป็นรถรางใช้แรงไฟฟ้า ดังที่เห็นกันสมัยหลัง

มทรวรมสมโภช ร.ศ. ๑๑๗

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระบรมมหาราชเสด็จนิวัตพระนคร จากทวายยุโรป ทางราชการพร้อมทั้งพ่อค้าคฤหบดี และอาณาประชาราษฎร์ ทงชาวไทยและชาวต่างประเทศ ต่างพากันมาถวายพระพรชัยมงคลด้วยความจงรักภักดี และมีงานสมโภชกันอีกกรีก เวลานั้นข้าพเจ้าอายุได้ ๑๑ ปี ผู้ใหญ่พาไปตัดด้วย แต่ก็จะอะไรไม่ได้มาก นอกจากเรื่องไขนกลางแปลงและจุดดอกไม้ไฟ ส่วนเรื่องนอกเหนือไปกว่านั้น ก็ได้อาศัยอ่านและดูรูปเกี่ยวกับงานเมื่อเป็นผู้ใหญ่แล้ว แม้เมื่อคุณภาพต่างๆ แล้ว ก็นึกถึงความจำได้ว่าได้เคยผ่านประชุมประต ที่กระทรวงต่างๆ จัดทำขึ้นรับเสด็จ เป็นงานใหญ่ รูปภาพต่างๆ ซึ่งมีอยู่ในหนังสือเรื่องนั้น ท่านจะเห็นถนนราชดำเนิน ซึ่งตัดขึ้นใหม่ในสมัยนั้น มีลักษณะแตกต่างกันอย่างไร ก็กับถนนราชดำเนินในสมัยนี้ ราษฎรที่อุ้มลูกจูงหลานมาในงาน แต่งตัวกันอย่างไร ตลอดจนเห็นชาวจีนยังไว้หางเบี่ยงอยู่ มีลักษณะอย่างไร ข้าพเจ้าดูภาพแล้วก็รู้สึกนรมย์ สบายใจอย่างพูดไม่ถูก และยังนึกขอบพระคุณสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ถ้าพระองค์ท่านไม่ทรงรวบรวมและตีพิมพ์ขึ้นเผยแพร่ บ้านนั้นคนเกิดรุ่นหลัง ก็จะไม่รู้ว่าจะหาที่ไหนได้สะดวกง่ายดาย เท่ากับได้ประทานมรดกวัฒนธรรมไทยไว้ให้แก่คนเกิดมาภายหลัง จะได้รับและสืบ

ต่อไว้ไม่ให้ขาดตอน ไม่เช่นนั้นก็จะกลายเป็นคนแก่แต่ปัจจุบัน ไม่มีอดีตหนุ่มหลังเป็นสมบัติของตนเอง ตรงนี้จะขอเล่าเกรงเรื่องรูปภาพต่างๆ ที่ทรงสะสมไว้ให้เป็นสมบัติของชาติว่ามีอย่างไร

พระองค์เคยตรัสเล่าให้ฟังว่า รูปภาพถ่าย ที่มีอยู่ตั้งแต่สมัยเมื่อแรกมีการถ่ายรูปขึ้น ก็กำลังจะหมดไป ถ้าไม่รีบจัดรวบรวมไว้ต่อไปคงสูญหายไปเสียทีเดียว พระองค์ท่านทรงแบ่งภาพถ่ายที่รวบรวมไว้ เป็น ๔ จำพวก คือ บุคคล พระราชพิธี เหตุการณ์ และสถานที่ วิธีที่ทรงเสาะหาภาพถ่ายเอามาเก็บรักษาไว้ ขณะเริ่มทรงทำอย่างเงียบๆ เป็นการขี้นกลาง ทดลองทำดูก่อน ด้วยเป็นงานที่ยังไม่มีใครทำเป็น จะต้องทำกันอย่างรีบด่วน เพราะยังไม่ทันก่อนงานฐานชุกชีก่อน เมื่อก่อรูปร่างขึ้นได้แล้ว คนก็เห็นผล ถึงระยะนั้นจะเบ็ดเสร็จงานซึ่งดำริทำก็ไม่เป็นไร แม้จะขอเงินงบประมาณเพื่อจัดงานเพิ่มขึ้น ก็สะดวก ไม่สู้ติดขัดมากนัก แต่ในระยะเริ่มต้น ควรใช้จ่ายเงินเท่าที่จำเป็น โดยเฉียดจากเงินงบประมาณที่ได้รับอนุญาต มีเหลืออยู่เท่าใดก็เฉียดเอามาใช้ไปพลางก่อน ภาพถ่ายใดที่ทรงเห็นว่าสมควรควรจะได้มารวบรวมไว้เป็นสมบัติของแผ่นดิน ถ้าควรขอเอามาได้โดยเจ้าของไม่หวงแหนหนักทรงขอเอามา ถ้าเจ้าของยังหวงอยู่ แต่ทรงเห็นว่าภาพสำคัญ ก็ทรงขอโดยให้เจ้าหน้าที่ไปถ่ายจำลองเอามาเก็บรักษาไว้ รั้งถ่ายรูปแบบได้เล็กก็มีการถ่าย

รูปแล้ว ไม่ต้องการจะเก็บกระຈກที่ถ่ายแล้วให้รกที่ ถ้าทรงเห็นว่าคงมีภาพถ่ายที่ดีๆ ก็ทรงขอซื้อ หรือไม่ก็ทรงขอกระຈກเหล่านั้น ในกรณีเช่นนั้น ถ้าเป็นการสมควร ก็เสด็จไปด้วยพระองค์เอง หรือไม่ก็มีลายพระหัตถ์ไปก่อน เพื่อแสดงพระประสงค์ ทรงชี้แจงให้ผู้เป็นเจ้าของเข้าใจถึงประโยชน์ที่ส่วนรวมจะได้รับ ทั้งในปัจจุบันและในกาลภายหน้า เมื่อผู้เป็นเจ้าของเข้าใจดีแล้ว ก็ยินดียใจถวายเพื่อประโยชน์ของแผ่นดิน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ไม่ใช่ทรงทำเนียบนโยบายเกี่ยวกับเรื่องสะสมภาพถ่ายเท่านั้น แม้สิ่งอื่น ๆ ก็เป็นไปในการทำงานเดียวกัน ข้าพเจ้าเข้าใจว่าภาพถ่ายที่กล่าวนี้ และรวมถึงสิ่งอื่น ๆ ด้วย ซึ่งเกี่ยวกับโบราณวัตถุและศิลปวัตถุของไทย ที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ และหอพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เมื่อแรกก่อตั้งขึ้นคงมีอยู่มากขึ้น ซึ่งเป็นของส่วนพระองค์ ที่ประทานให้เป็นสมบัติของหอทั้งสองนี้ เพื่อทรงแสดงให้เห็นเป็นปฐมของสิ่งจำพวกนั้น ๆ

ต่อมาสมัยเมื่อเสด็จไปประทับอยู่ที่เกาะบึง ซึ่งแต่ก่อนเรียกกันว่าเกาะหมาก และเป็นสมัยเดียวกับที่ข้าพเจ้ารับราชการในกรมศิลปากรแล้ว ทรงมีลายพระหัตถ์มาถึงข้าพเจ้าว่า กระຈກภาพถ่ายที่ทางถ่ายรูปโรเบิร์ต เคนส์ ซึ่งเลิกกิจการไปแล้ว ทรงสืบถามมาน่าจะไม่ได้รับความวุ่นวายไปตกอยู่ที่ไหน เมื่อได้ทราบจากข้าพเจ้าว่า กระຈກภาพ

ถ่ายหลานเก็บไว้ที่สำนักพระราชาวง และข้าพเจ้าได้ขอเอามาเก็บไว้ที่หทัยพิภพกันที่แห่งชาติ ทางสำนักพระราชาวงก็มีความยินดีมอบยกให้ พระองค์ท่านก็พระทัย มีลายพระหัตถ์ถวีสถอบมาตั้งกล่าวข้างต้น

ทางถ่ายรูปโรเบิร์ต เลนส์ ที่ทรงอ้างถึงในลายพระหัตถ์นี้ เจ้าของเป็นชาวเยอรมันชื่อนั้น เป็นทางถ่ายรูปที่ผู้ถ่ายมีฝีมือเยี่ยมในสมัยนั้น ตั้งอยู่ที่ริมถนนเจริญกรุงฝั่งเหนือ ตรงมุมถนนตัดทองแดงมีตะวันตกพอที่ เมื่อสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง ทางถ่ายรูปนั้นต้องเลิกกิจการไป สำนักพระราชวังซึ่งขณะนั้นเป็นกระทรวงวัง จึงดำเนินการถ่ายรูปต่อไป ให้ชื่อว่าทางถ่ายรูปโรเบิร์ต หรือตอนนั้นจะเรียกว่าทางฉายาลักษณ์รอสันท์ ก็จำไม่ได้ มีข้าราชการกระทรวงวัง ซึ่งมีฝีมือทางศิลป์ เท่าที่ทราบ ๒ คน เป็นผู้ถ่ายภาพ ท่านทั้งสองนั้นข้าพเจ้ารู้จักดี และมีบรรดาศักดิ์เป็นพระ เจ็บใจจริงๆ นึกชื่อเท่าใดก็ไม่ออก ดิฉันอยู่ที่ริมฝั่งปากตะหงิดๆ ท่งๆ ที่ถนนหนึ่งมารับราชการอยู่ที่กรมศิลปากรร่วมกับข้าพเจ้า ท่านทั้งสองนี้ คนหนึ่งสืบเชื้อสายมาจากทางถ่ายรูป เอฟ จิตร แอนต์ ชัน ซึ่งได้กล่าวมาแล้ว เหตุที่นึกชื่อไม่ได้ ก็เพราะท่านทั้งสองถึงแก่กรรมไปนานแล้ว และไม่มีอะไรเป็นเครื่องแนะนำจิตใจช่วยไม่ให้นึก ทางฉายานรสิงห์เลิกกิจการไป สมัยเมื่อเบียดเบียนการปกครอง

คราวนี้จะเล่าถึงโขงกลางแปลง และเล่าเท่าที่ได้เห็นในสายตาของเด็ก ข้าพเจ้าได้ไปดู เพราะมารดาฝากไปกับผู้หญิงเพื่อนบ้านคนหนึ่ง ซึ่งเขาไปดู ก็ได้เห็นว่าไปยืนดูในเวลากลางคืน อยู่ที่แถวหลักสี่มองไปข้างหน้าแถวกระทรวงยุติธรรมเดี๋ยวนี้ จำได้ว่าเป็นที่โล่ง ปลุกกันศาลและต้นไม้ขนาดใหญ่เป็นระยะๆ ต้นไม้เหล่านี้เห็นจะขุดเอามาปลูกทั้งไว้ชั่วคราว ช้างหนึ่ง คูเหมื่อนอยู่ทางขวามือเป็นบ่อมปราคากร มีปราสาทราชมนเฑียรอยู่ข้างใน ทำนองพระบรมมหาราชวัง จุดตะเกียงแสงสว่างไป จึงดูสว่างไสว (ตะเกียงแสงตามีรูปร่างอย่างไร ดูภาพในหนังสือเรื่อง ประทับใจคอมไฟ ซึ่งข้าพเจ้าแต่ง) ส่วนพลับพลที่ประทับของพระเนตร คงอยู่ด้านไหนไม่มีความรู้ อย่งไรเสียก็คงอยู่ใกล้ๆ แถวนั้น โขนเล่นเรื่องตอนพระรามเสด็จกลับกรุงอโยธยา มีชุนเป็นผู้นำการบวนเสด็จ และพระพรตพระเจ้าสัตว์เสด็จออกก็ไปรับ ข้าพเจ้ายืนดูอยู่ในระยะไกล เห็นบ้างไม่เห็นบ้าง เพราะคนดูเบียดเสียดชิดติดกันเหลือทน เห็นตัวโขนออกมาบ้างและเห็นกันเหยาะแหยะ ไม่น่าดูเหมือนได้ดูในระยะใกล้ๆ และบริเวณที่เห็นอยู่กลางแจ้ง ดูบริเวณที่แสดงมีขนาดกว้างมากกว่าที่เห็นกันบนโรงโขนตามธรรมศา ทำให้ดูการเต้นและรำเคลื่อนไหวไปทีละนิดๆ อย่างช้าๆ เพราะดูอยู่ห่างไกลมาก เกือบมองจากจุดหนึ่ง กว่าจะถึงอีกจุดหนึ่งก็นานเต็มที่ ถ้าหากได้ดูใกล้ๆ ก็คงนึกดู แต่คนแสดง

๑๔๔ ฝันความหลัง

เห็นจะต้องเหนื่อยและเมื่อยมากหน่อย ถ้าไม่เคยกัน ข้าพเจ้าดูไม่ทัน
 ไร ถูกคนดูเบียดรวนกันไปรวนนมา จนเ็นที่สุดข้าพเจ้าก็พลัดตกกับผู้
 พา ข้าพเจ้าร้องไห้โฮใหญ่ ตอนต่อไปจำไม่ได้ มาได้ความจากภริยา
 ข้าพเจ้าเล่าให้ฟัง ว่ามารดาเล่าว่าตำรวจเห็นตกพลัดจากผู้ใหญ่หลง
 ทาง เขาก็พาไปไวย่งที่ทำการตำรวจครวราในบริเวณนั้น ภายหลัง
 คนพากันไปตามหาพบ รั้วเอาตัวกลับบ้าน

อีกเรื่องหนึ่งก็คือเรื่องจุดออกไม่ไฟ ดูเหมือนจุดที่ตรงสนามเสือ
 ฟ้า แต่ก็ไม่อะไรจะเล่า นอกจากเห็นดอกไม้ไฟ เมื่อจุดมีลักษณะ
 แปลก ๆ ซึ่งในสมัยนั้นข้าพเจ้ายังไม่เคยเห็น ก็มีมาก อยากรจะกล่าว
 เรื่องถนนราชดำเนินอีกสักนิด เมื่อสร้างถนนราชดำเนินแล้วใหม่ ๆ
 สองข้างถนนยังไม่มีการเป็นห้องหอพักขายอะไร นอกจากเป็นบ้าน
 ราษฎรปลัดเรือนไม่ยู่ห่าง ๆ เป็นระยะ ๆ ภายหลังทำแบดแมน
 (Badman Co.) มาสร้างใหม่ เป็นตึกขนาดใหญ่ ๓ ชั้น อยู่ตรง
 เื้องสะพานผ่านพิภพลีลา เห็นเด่นอยู่แห่งเดียวในสมัยนั้น ก็ดูตระ-
 หวังงามมาก อีกแห่งหนึ่งเป็นตึกขนาดใหญ่ งดงามเหมือนกัน ตั้ง
 อยู่เื้องสะพานผ่านพิภพลีลา เป็นห้าง ยอน แซมสัน (John Samson
 Co.)

ห้างแบดแมนและห้างยอน แซมสัน เป็นห้างชาวอังกฤษ ถ้า
 ใครต้องการตัดเสื้อผ้าที่ทันสมัย ก็ต้องไปที่ที่ ๒ ห้างนี้ ห้าง

๑๔๕ เรื่องพลตระเวน งานสมโภช ร.ศ. ๑๑๗ และวัทเบญจฯ ๑๔๕

แบดแมนเดิมตั้งอยู่ที่เื้องสะพานช้างโรงสี ตึกกับกระทรวงมหาดไทย
 ตึกเก่าของห้างนี้ไม่มีแล้ว เพราะกำลังก่อสร้างใหม่ (พ.ศ. ๒๕๑๐)
 สมัยก่อนโน้น ภายหลังเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จกลับจาก
 ประพาสเมืองใหม่คือเมืองเกาสิงคโปร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ (นี่จำได้
 เพราะจดเอาไว้ และค้นเอามาดู) สร้างตึกแถวหน้าตลอดไปเป็นริ-
 เวณเสาชิงช้า มีถนนบำรุงเมือง เพื่อถนนคร ยังเหลือให้เห็นอยู่ในบดิน
 ราษฎรเมื่อได้มาเห็นตึกแถวหน้าเป็นครั้งแรก ก็ตะลึง ชมดูอย่างละลาน
 ตา ว่าตึกแถวเหล่านั้น ได้ระเบียบเรียบร้อยเป็นแถวเป็นแนว และ
 งดงามน่าทึ่งจริงๆ ห้างแบดแมนเป็นตึกชั้นข้อมูลมาก ถ้าเข้าห้างแบด-
 แมนและใช้ของที่ขายในห้างนั้น ก็ถือว่าเกินมาก ต้องเป็นคนรวยทรัพย์
 จึงจะเข้าห้างแบดแมนได้ ห้างแบดแมนนี้ ได้ความว่าสืบทอดห้างแรม-
 เซย์ (Ramsey) ม้าอีกทอดหนึ่ง ห้างแรมเซย์ตั้งอยู่ ณ ที่ตรงข้าม
 กระทรวงมหาดไทย ภายหลังจึงย้ายไปที่ใหม่ ที่สร้างขึ้นเื้องสะพาน
 ผ่านพิภพลีลา ซึ่งต่อมาเป็นที่ตั้งที่ทำการกรมประชาสัมพันธ์ เพิ่งริอ
 และสร้างตึกใหม่เมื่อเร็ว ๆ นี้เอง ต่อมาห้างแบดแมนเลิกกิจการ แล้ว
 ไปตั้งใหม่ อยู่ที่มีมุกกันเหนือ ปากถนนสุรวงศ์ต่อถนนเจริญกรุง กิจ
 การดำเนินไปไม่สู้ดีเหมือนแต่ก่อนๆ ก็เลิกไป

ห้างยอน แซมสันตั้งอยู่ที่ตึกถนนอัษฎางค์ เื้องสะพานหัวจะเข้
 เป็นห้างที่ห้างแบดแมน รั้วตัดเสื้อผ้าอย่างเดียวกัน ไม่มีสิ่งของ

๑๕๐ ฝันความหลัง

อย่างอื่นขายมากเหมือนอย่างห้างแบตแมน เมื่อยายมาอยู่ที่ศรีต่างใหม่ ซึ่งสะพานผ่านฟ้าลีลาศ ไม่สู้ชำ ก็เลิกกิจการไป สักวันจึงมาเป็นเด็กที่ทำการกรมโยธาเทศบาลอยุธยา

ส่วนงานฉลองสมโภชวัดเบญจมบพิตร ข้าพเจ้าไม่มีอะไรจะเล่าโดยตรงได้มากนัก นอกจากเห็นเรือแจวเรือพายของประชาชนชนิดและขนาดต่าง ๆ จอดกันเรียงรายอยู่ในคลองเปรมประชากร ตอนหน้าวัด ในวันงาน แนนขนัดไปหมด ที่เป็นเรือขายกล้วยเดี่ยวเรือขายขนมเงินนาฬิกา ขนมเงินหย้า และกล้วยแขก ข้าพเจ้าทอดเป็นขัน แทรกอยู่ในหมู่เรือที่จอดเป็นแห่ง ๆ แต่ละเจ้าขายดิบขายดีสุดสนุกสนานมาก เพราะประชาชนชอบกิน ไม่ใคร่ให้ปากว่าง แม้จะท้องยี่งกินหรือของ ๆ แยมแยก็กินสัปดาห์ เพราะเห็นเป็นสนุก กินได้เรื่อย ไม่ว่าในงานอะไร ส่วนใหญ่ก็เป็นเรื่องกินทั้งนั้น กินแล้วก็นำในลำคลอง เป็นน้ำคั้นล้างขามไปตามเรือ เพราะน้ำประปายังไม่ มี ตอนบ่นบกและที่ในบริเวณวัด มีอะไรบ้างข้าพเจ้าจำไม่ได้ทีเดียว ถ้าจำเป็นก็ต้องค้นหาหนังสือและเอกสารต่าง ๆ ที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติเอามาอ่านดูเสียก่อน จึงพอจะฟันความจำได้ตลอด

สิ่งที่จำได้ ในงานครั้งนี้ ก็คือเรื่องจุดลูกหนูดอกไม้ไฟ ตรงแถวที่เป็นสนามม้าราชฤทธิย์ และบริเวณพระตำหนักจิตรลดารโห-

๑๕๑ เรื่องพลตระเวน งานสมโภช ร.ศ. ๑๑๗ และวัดเบญจม ๑๔๐

ฐาน คาบเกี่ยวกัน ซึ่งสมัยนั้นยังเป็นที่ทุ่งน่ายุ่ตลอดไป เขาใจว่าตอนนั้น เป็นเขตทุ่งส้มบอย ซึ่งได้ทราบว่าเขาใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีแรกนาขวัญในสมัยก่อน ถัดไปก็เป็นทุ่งพญาไท ต่อเนื่องเป็นฝั่งเดียวกัน และตะลิว การจุดลูกหนูดอกไม้ไฟครั้งนั้นจุดถวายทอดพระเนตรหน้าพระที่นั่ง คงต้องมีจำนวนลูกหนูเข้าประกวดกันมากที่สุด เพราะกินเวลาจุดเป็นระยะยาวนานพอๆ แต่ข้าพเจ้าไม่ได้เห็นอยู่ตลอดเวลา เพราะถูกคนเบียดและแจกรอนด้วย ทางการจุดลูกหนูก็เคยดูที่วัดดอนทวายมาแล้วถึง ๒ ครั้ง และได้พรรณนาเรื่องจุดลูกหนูไว้ในเรื่อง *อัคนีภักท* ของข้าพเจ้าแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องเล่าพรรณนาไปอีก

สิ่งที่ข้าพเจ้าใคร่จะกล่าวเป็นบันทึกพ่วงท้ายไว้ในเรื่องตอนนั้นคือเรื่องขมเงินหย้า ซึ่งเป็นเรื่องเล็กน้อย ไม่สลักสำคัญอะไร *ขมเงิน* แปลว่าเส้นไหมที่ตีแล้ว ทั่วที่ทราบเพราะบังเอิญไปอ่านพบคำ *ขม* ในพจนานุกรมมอญ-อังกฤษ ของหม่อมยลิตเตย์ ให้คำแปลไว้ว่าเส้นไหม ต่อมาเห็นจะนานหลายปี นี้ก็ถึงคำ *ขมเงิน* ขึ้นอีก แต่ไม่มีเวลาพอค้นต่อ จึงขอแรงเพื่อนคนหนึ่งให้ช่วยกัน ก็ได้ความว่า *เงิน* ในภาษามอญแปลว่าต้มหรือทำให้สุก จึงทราบเอาไว้อีก *ขมเงิน* เป็นคำภาษามอญ ขึ้นต่อไปจะต้องสืบให้ทราบว่ามีมอญเรียกเส้นไหมว่า *ขม* หรือไม่ และกำหนดเมื่อไร แล้วเข้ามาเกี่ยว

ของกับชาวไทยอย่างไรบ้าง ในทางประวัติศาสตร์และทางวัฒนธรรม เพื่อ “ทวนสอบ” ให้แน่เสียก่อน เขาก็จะทำได้ และการซักถามนั้น จะต้องกำหนดไว้ให้ดี รู้ไว้ก่อนด้วย ว่าผู้ที่เรากำลังซักถาม เป็นผู้มี ความรู้เรื่องที่ถูกมองกว้างขวางเพียงไร และเป็นผู้มีความคิดเห็นเป็น อย่างไรด้วย

ส่วนคำว่า *มายา* ข้าพเจ้ายังนึกไม่เห็นว่ามันจริงเรียกชื่อเช่นนั้น แต่นายชที่ใช้รับประทานกันในกรุงเทพฯ ในสัปดาห์ที่ด้วย ส่วน นายทอน เขาก็ได้เห็นและที่ใดทราบ ว่านอกกรุงเทพฯ ออกไป นาน่าไม่ได้ใส่กะทิ เป็นทำนองเดียวกับแกงเผือกไม่ได้ใส่กะทิ ถ้าใส่ กะทิอย่างแกงเผือกในกรุงเทพฯ ก็เรียกว่าแกงคั่ว ซึ่งในกรุงเทพฯ เรียกว่าแกงเผือกใส่กะทิมากกว่าแกงคั่ว ข้าพเจ้าเคยทราบจากบิดาเล่า ให้ฟัง ว่านายในกรุงเทพฯ แต่ก่อนไม่ได้ใส่กะทิ รับประทานกัน ได้มาก เพราะไม่เลยหมั่น ซึ่งเบ็ดเตล็ดที่นั่นจะประกอบเข้าเพอขนข้าพเจ้า รังเกียจมาก เปลี่ยนโดยพลการเป็นใช้ว่า *เอียน* แต่ก็ไม่ตรงกับ ความหมาย ต่อมานายที่ไม่ใส่กะทิมียุ่เจ้าหนึ่ง จัดหัวน้ำกะทิใส่รองเอา ไว้ด้วย ถ้าลูกค้านั้นได้ชอบให้นายยมีรสหมั่นกะทิ ก็หยุดที่จะกินให้ คนกินส่วนมากก็ชอบ เพราะคุ้นกับเรื่องรับประทานอะไรต้อง ใส่กะทิจนเคยตัว แม้ข้าพเจ้าเองก็เคยชอบ ไม่ใช่จะชอบกะทิอย่าง เดียว ถึงนมเนยก็ชอบไม่น้อยเหมือนกัน

ฝรั่งเขาก่อนที่อ่อนจนพยุยงออกมา เพราะรับประทานอาหาร จำพวกไขมันสัตว์เกินความพอดีไป แล้วก็ไปออกกำลังกายเพื่อ ชดเชยกัน ในที่สุดก็เกิดเกิดความดันโลหิตสูง กลายเป็นโรคทางหัวใจ ง่ายดาย ถ้าต้องการรับประทานอาหารมีไขมัน ก็จงหลีกเลี่ยง ไขมันสัตว์ ซึ่งเรียกเป็นคำเฉพาะว่า “ไขมันอิ่มตัว” (*saturated fat*) เปลี่ยนเป็นรับประทานไขมันพืช เช่นน้ำมันมะพร้าว น้ำมันรำ น้ำมันถั่ว น้ำมันงา ซึ่งมีลักษณะเป็นไขมันไม่อิ่มตัว (*unsaturated fat*) ก็จะลดความอ้วนลงได้บ้าง ข้าพเจ้าก็เชื่อ เลิกรับประทาน อาหารชนิดไขมันอิ่มตัว เปลี่ยนเป็นรับประทานอาหารชนิดไขมันไม่อิ่มตัว ครั้นต่อมา อ่านหนังสือพิมพ์ฝรั่งฉบับหนึ่ง บอกว่า นามมะพร้าว ซึ่งเขาไว้วิเคราะห์ตามหลักวิชาแล้ว ปรากฏว่ามีธาตุ อะโรก้าชื่อไม่ได้ ที่ทำอันตรายแก่เรื่องโรคหัวใจเหมือนกัน แต่ ข้าพเจ้าก็ยังไม่วางใจ เพราะว่าตนเป็นคนชอบมันกะทิอยู่แล้ว ความคิดก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่จะชอบตัวเองเข้ากับตน แต่เมื่อมา คิดอีกทีว่า เมื่อยังทราบไม่ได้แน่นอนทีเดียว ก็ควรฟังเอาไว้ก่อน ไม่ต้องอดรับประทานอาหารมีไขมันจนเกินความพอดีไป โดยถือ หลักอย่างปานกลางหรือเกินสายกลาง แต่เราจะทราบไม่ได้ว่าสาย กลางมีจุดอยู่ที่ตรงไหน เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ถือแต่ความพอดีพอ ประมาณเป็นหลักก็แล้วกัน และควรมีรู้จักพอประมาณนั้น จะเป็นผล

๑๔๔ ฟื้นความหลัง

ตัวเร้าเกิดขึ้นได้ ก็อยู่ที่ใจตนเอง ว่าจะสามารถข่มมันไว้ได้เพียงไร
 เมื่องานยา ทงที่ไม่ได้ใส่กะทิ และน้ำยาที่ทอดกะทิสดอย่าง
 หลงนี้ ถ้าว่าในวิชาเรื่องวัฒนธรรม ก็มีลักษณะเป็น *speciality*
 คือขายซึ่งพิเศษกว่าขายสามัญ แต่หัวกะทิสดที่เจ้าของขายเตรียม
 เอามาด้วย อยู่ได้ไม่นานหมดอดวัน เพราะอาจบูดเสียก่อนก็ได้ ความ
 จำเป็นทำให้เจ้าของขายกลางคน เกิดความคิดเอาน้ำกะทิต้มลงไป
 น้ำยาคั่วในหัว ความขี้ต้อของเรื่องกะทิบูดเสีย ก็หมดไป ในระยะ
 แรกๆ ที่เกิดมีน้ำยาใส่กะทิขึ้น น้ำยาที่ไม่ใส่กะทิก็ยังมีอยู่ สดแล้ว
 แต่ใครจะสมัครรับรับประทานอย่างไร เหน น้ำยากก็เกิดคู่แข่งขึ้นเป็น ๒
 อย่างขึ้น น้ำยาที่ใส่กะทิก็มีลักษณะเป็น *alternative* คือสิ่งทีเลือก
 ได้ แต่ในที่สุดว่าเฉพาะในกรุงเทพฯ น้ำยาที่ใส่กะทิ ก็ชนะน้ำยา
 ที่ไม่ใส่กะทิ น้ำยาอย่างแรกก็กลายเป็นสภาพ มีลักษณะเป็น *universal*
 คือเป็นสากล มีทั่วไปในกรุงเทพฯ ทาน้ำยาที่ไม่ใส่กะทิอย่างของ
 เดิมไม่ได้ต่อไป แต่เมื่อก้าวถึงตอนคั่ว คั่วยังมีน้ำยาที่ไม่ใส่กะทิ
 อยู่ น้ำยาที่ใส่กะทิก็ยังเป็น *alternative* เท่านั้น ถ้าที่อื่นเอาอย่าง
 ตามกรุงเทพฯ ไปด้วยทั่วกันหมด ขึ้นชื่อว่าน้ำยาแล้วต้องใส่กะทิ ก็
 จะมีลักษณะเป็น *universal* ไป ขยายวงกว้างออกไปโดยลำดับ เป็น
 ชื่น ๆ เป็นทำนองผวนที่ถูกระเบิดกระเทาะกระเทือนเป็นวง ๆ ขยาย
 กว้างออกไปทุกที นมฉนนีเด สิ่งอื่นที่เป็นวัฒนธรรมก็มีฉนนี

๑๔๕ เรื่องพลตระเวน งานสมโภช ร.ศ. ๑๑๗ และวัดเบญจมฯ

นายยาใส่กะทิ สมัยข้าพเจ้าเป็นเด็ก ที่มีชอคือนายตุเหมือน
 ของยายนาค แถวบางลำภูสูง ข้าพเจ้าเคยรับประทาน ขณะเมื่อผู้
 ใหญ่เข้าเรือพาข้าพเจ้าและน้อง ๆ เกี่ยวล่องลอยไปตามลำแม่น้ำ ทู
 เขาจุฑาไพบระกับประกกัน ในวันเฉลิมพระชนมพรรษา เวลากลาง
 คืน จำได้เงาว่าน้ำยาของยายนาค มีกลิ่นชอรับประทานกันแน่
 ข้าพเจ้าเมื่อรับประทานแล้ว จะคีจริงหรือไม่คีจริงก็ไม่ทราบ ทราบ
 แต่ว่าอร่อยดี เพราะกำลึงหัว บิดาเคยเล่าว่ายายนาคเคิมมีโชคดี ถูก
 หวยรวยเงิน แล้วนำเอาเงินที่ถูทหยวนไปฝากไว้ในธนาคารชาติโลก
 หน้าจหมตคว ทำนองเดียวกับเคิมที่เคิมเงินกระดากของ
 ไปสะสมลวงหน้าไว้ในธนาคารมโลกล อานิสงส์นั่นเอง ทำให้เก
 ต้องขายขนมเงินให้นายมชอเสียง ชายติบชายดี เป็นที่นิยมกันมาก
 ตรงกับความจำผู้ชมนมาต่อให้ถือกินได้ว่า กราวหนึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้า
 หลวง พระบิรมหาราชเสด็จเสียบพระนคร ทรงไปรยทานเป็นระยะๆ
 สองข้างทาง ระหว่างพระราชวัติ ทรงไปรยเสด็จเข้าไปในร้านขาย
 ขนมน้ำยาแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นของยายนาค คนก็กรูกันเข้าไปแย่ง
 เก็บเงินกัน ยายนาคร้องห้ามเอ็ดตะโรอยู่เบ็ง ๆ เพราะหม้อข้าวหม้อ
 แกงของเกที่ในร้านแตกบปุ่นหมก สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระ
 บิรมหาราช เสด็จพระราชดำเนินกล้อยร้านยายนาค ไปไม่สู้ไกลนัก
 เสียเอะอะเอ็ดตะโรเข้าถึงพระกรรม ตรัสถามว่ามีเรื่องอะไรเกิดขึ้น

๑๕๖ ฝันความหลัง

เมื่อทรงทราบความจริงแล้ว ก็พระราชทานเงินเป็นของขวัญชดใช้ค่าเสียหายให้ จะเป็นที่กำลัง ไม่ทราบ แต่ก็คงไม่มากมายอะไรนักนี่ก็เป็นที่ถูกต้องอย่างหนึ่งที่ยายนาคได้รับจากพระมหากรุณาธิคุณหนุนให้จนมีเงินน่ายกของแกมีชื่อเสียง กระทำให้ยายนาคเป็นคนมีอันจะกิน ไม่ถึงกับยากจน